

Ш. М. КОМИЛОВ, Л. Ф. АЮПОВ, Д. М. РАСУЛЕВ

**Электрон хисоблаш
машиналари ва программалаш
асослари**

I қисм

Тошкент — 1989

Ш.М.КОМИЛОВ, Л.Ф.АКПОВ, Д.М.РАСУЛЕВ

ЭЛЕКТРОН ХИСОБЛАШ МАШИНАЛАРИ ВА
ПРОГРАММАЛАШ АСОСЛАРИ

ОМОЭИ ва иқтисодий информатика мутахасис-
лиги талабалари учун ўқув методик қўлланма
(2 қисмдан иборат)

I қисм

Тошкент - 1989

Из книг
доц. Расулева Д М.

Мазкур уқув-методик қуланма " Бошқаршининг
техник воситалари ", " Алгоритлаш асослари ва ал-
горитмик тиллар " курсини урганивчи талабаларга
ерзамги восита сифатида тавсия этилади.

Қуланмада митти микро ЭХМлар ҳамда ҳозирги
қунда кенг тарқалган алгоритмик тил "Бейсик" хаки-
даги кенг тушунга аниқ мисоллар ва уларнинг ечимлари
қураниши берилган.

Мазкур муҳаррир

Т.Ф.Н. АЮЮВ Р.Х.

Тузувчилар:

И.Ф.Д. КОМБИОВ Ш.М.

Т.Ф.Н. АЮЮВ А.Ф.

И.Ф.Н. РАСУЛЕВ Д.М.

Подписано к печати 10.07.89
Заказ 459 Тираж 300
Формат бумаги 60x84 1/16

Отпечатано на ротонденте ТИИ
ул.Алмасап 183, ВЛ ТИИ

К И Р И Ш

Ҳозирги замон илмий-техника тараққиёти, иқтисод, социал соҳаларнинг ривожланиши ҳисоблаш техникасини кенг қўламда қўллаш билан боғлиқдир. Халқ хужалиқида ечиш зарур бўлган кўп муаммо ЭХМларни қўллаш, ахборотларни тўплаш, узатиш, қайта ишлаш, сақлаш ва қўпайтириш техник воситаларини ривожлантириш билан чамбар-час боғлиқ.

Шунинг учун ҳам Ватанимизда ва бошқа хорижий давлатларда ҳисоблаш техникаларини такомиллаштириш ва уларни программа билан таъминлашга катта аҳамият берилмоқда.

Кундан-кунга ривожланиб бораётган янги ЭХМлар парки, уларни техник базаларини такомиллашувчи микро ва ситозлектроник элементлар асосида янги авлод ЭХМлари - микро ЭХМлар яратилмоқда.

Шу билан бирга, ҳисоблаш техникасининг бундай тез суръатлар билан ривожланиши айниқса микро компьютерли воситалар фанда янги йўналиш - информатика фанини, яъни, инсон фаолиятидаги ахборотларни қайта ишлаш қараёни билан боғлиқ бўлган фанининг янги йўналиши яратилди.

Информатика фанининг предмети ахборотларни тўплаш усуллари, узатиш, қайта ишлаш қонунларини ЭХМлар ёрдамида амалга оширишни ўргатади. Ахборот /Информация/ узундан тушунишда, материя ет-руктураларини конкретлаштириб информатикада қўлланиладиган назарияларни, моделлар, алгоритмлар ва программалар кўринишида тушунтиради.

Информатика фанини яратиб учун асосий база бўлиб математика, кибернетика, системотехника, электроника ва лингвистика фанлари хизмат қилди.

Ҳозирги замонда Информатика фанини асосий йўналиши бўлиб, ҳисоблаш техникасини назарий асоси, математик моделлаштириш назарияси, алгоритмлаштириш, программалаштириш, сунъий интеллект информатика-

логия жараёнларини ўрганиладиган ва социал сфераларда тарқаладиган жараёнларни ўрганади.

Информатика фан, техника ишлаб чиқариш ва инсониятнинг бошқа фаолиятларини компьютерлаштириш орқали янги информация жараёнини яратиши учун хизмат қилади. Унинг асосий йуналишлари ёки амалий шакллари ЭХМ ва системаларни тақомиллаштириб, автоматлаштирилган иш жойларини ташкил қилиш, роботларни конструкциядаш, ишлаб чиқариш ва машиналар ишлаш жараёнини автоматлар ёрдамида бошқаришни тузиш, бошқаришни уюштиришни ва қарор қабул қилишни автоматлашган системасини яратиш, бошқариш системасида коғозсиз жараёнга ўтиш, информация системаларни автоматлашни яратиш ва коллектив бўлиб фойдаланадиган ҳисоблаш марказларини барпо қилиш ва ҳоказолар.

Шундай қилиб, информатика маълумотларини қайта ишлашни автоматлаштириш комплекс назарий, методологик ва амалий принципларини умумлаштирадиган ўта мураккаб илмий-техник ва иқтисодий воқеасидир.

Унинг мураккаблиги бир қанча сабабларга борлиқ бўлиб нафақат замонавий ЭХМларни яратишдаги техник қийинчиликлар ёки қўлдан областлари ва илмий йуналишларни хилма-хиллиги ва баъзи бир вақтда мутлақо қарама-қарши талабларни қўйиш, уни кенг қўламда, умумлашмат ривожланиш жараёнига резолюцион таъсир кўрсатишни таъминлаш.

Ахборотларни автоматлашган шакл қайта ишлаш жараёнини тез ривожланиши ҳисоблаш воситалари, айниқса микро-процессор техникалари халқ хўжалигини бошқаришдаги инсон фаолиятига қўқурроқ кириб, бошқариш моҳиятини ўзгартириб халқ, хўжалигини ҳамма тармоқларини ривожлантиришни таъминлаш учун хизмат қилмоқда.

Унинг учун информатика фанини йўналишларини чуқурроқ, янги замонавий ҳисоблаш техникаларни тадбир этиш алоҳида касб этади.

Ушбу ўқув қўлланма иқтисодий информатика ҳақида умумий тушун- ча иқтисодий ахборотларни қайта ишлаш жараёни, ЭХМларда иқтисо- дий масалаларни ечиш ёки ечишга тайёрлаш, ЭХМларнинг программа билан таъминлаш проблемалари ва алгоритмик тилларда программа- лар тузиш йўллари ёритилган.

Бу билан бир каторда замонавий ЯС ЭХМлар ҳақида маълумотлар берилган, афниқса, микро ва персонал ЭХМлар, уларнинг классифика- цияси, улардан фойдаланиш усуллари ва иқтисодий масалаларни ечиш принципларига тўлароқ тўхталибган.

"Иқтисодий информатика ва ҳисоблаш техникаси" курсининг асо- сий моҳияти студентларга замонавий ҳисоблаш техникаларидан эффе- тив фойдаланиш, биринчи навбатда, микрокомпьютерли ҳисоблаш техни- касини иқтисодий ва бошқарув масалаларини ечилишда тадбир қилиш, микро ва персонал ЭХМларда ечиш учун масалани қўйиш, уларни алго- ритмлаштириш ва тайёр программалардан фойдаланиш йўллари ҳақ ўргатади.

Ўқув қўлланма "Иқтисодий информатика ва ҳисоблаш техникаси" курси программаси асосида ёзилган бўлиб /олий ўқув yurtларининг умумиқтисод мутахассисларига мўлжалланган/. Бу ўқув методик боз- қармаси СССР халқ маорифи Давлат комитети томонидан тасдиқланган.

Ўқув қўлланмани тайёрлашда авторлар коллективи Тошкент халқ ҳўжалиги институти студентларига ўқилган "Бошқаришни автоматлаш- тирилган системасининг техник воситалари", "Иқтисодий информати- ка ва ҳисоблаш техникаси", "Алгоритмлаш асослари ва алгоритмик тиллар" курсларини ўқишдаги таҳриба ва тадқиқотларидан фойдала- нилди".

I-БОБ. ЭЛЕКТРОН ХИСОБЛАШ МАШИНАЛАРИ ҲОЗИР ВА КЕЛАЖАҚДА

I. I. ЭЖМнинг жамиятимизда тутган роли ва моҳияти

Ҳозирги замон социалистик жамияти ва халқ хўжалиги илмий-техника таракқиёти, ҳам ашё ва меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиши билан фарқ қилади.

Шу вақтгача фан ва техникада юксалиш асосан ишлаб чиқарил жараёнини интенсив ривожлантиришга қаратилган бўлиб, бошқаришни ва бошқариш жараёнини техника билан таъминлаш нисбатан секинроқ амалга оширилди. Шунинг учун ҳам ишлаб чиқариш билан ишлаб чиқаришни бошқариш орасида катта диспропорция вужудга келди.

Ҳамма гап шундаки, эски техника, тўғрироғи, уни ҳам етишмаслиги бошқариш жараёнини хали ҳам эски усулда амалга оширишга олиб келаяпти. Ишлаб чиқаришни механизациялаш ва автоматлашни ўзи орқали бошқаришнинг янги замонавий техник воситалари билан амалга оширилмаса, керакли самарадорликка эришилмайди.

Халқ хўжалигини тез суръатлар билан ўсиши ўз-ўзидан бошқариш системасида ахборотлар оқимини кўпайитишга олиб келиб, уни ўз вақтида қайта ишлаб, бошқариш учун тўғри қарорлар қабул қилишни эски техникалар ёрдамида амалга ошириб бўлмайди.

Жамиятни тўхтовсиз ўсиши, ишлаб чиқаришни динамик ривожланиши, социал соҳаларни кенгайтиши бошқариш жараёнини мураккаблаштириш билан бирга административ - бошқариш меҳнатида инженер - техник ходимларни роли ортади.

Шунинг учун ҳам тўхтовсиз ўсиб бораётган ахборот оқимини таъминлаш учун йилдан йилга бошқариш аппаратиди шаловчилар сони ортиб ораяпти.

Масалав, 1965 - 1985 йилларда ишловчилар сонига қараганда бошқариш аппаратида ишловчилар сони қарийб 10 баробар тезроқ ўсди, яъни ишлаб чиқариш ҳажми 2 баробар ўсса, инженер-техник ходимларнинг сони 4 баробар кўпайди. Шу вақтнинг ўзида Совет Иттифоқи бўйича ишчилар қисми 85% дан 82,9% га камайган бўлса, инженер-техник ходимлар сони 9% дан 13,6% га кўпайди.

Оқори автоматлашган тармоқларда эса раҳбар ишчилар сони 30% га кўпайди.

Бошқариш тармоғини бундай кенгайтишга кам деганда икки хил вазият ўз таъсирини кўрсатди.

Биринчи вазият - бошқариш тармоғида ишловчилар иш унумдорлигини пастлиги. Схирги 100 йил ичида ишлаб чиқариш унумдорлиги саноат ишлаб чиқаришда 20 марта ўсган бўлса, бошқариш соҳа - сида ишлаб чиқариш унумдорлиги атиги 2,5 марта ўсган. Агар ўсиш шундай йўналишда давом этса, XXI асрнинг бошларига келиб ватанизмнинг ҳамма ёши катта аҳолиси фақатгина бошқариш жараёни билан шуғулланган бўларди.

Бу объектив жараёни аниқлиги, йирик олимлар меҳнатларида ва ривожланган капиталистик давлатларни ўсиш жараёнида яққол кўрсатилган.

Иккинчи ҳолат - бошқариш аппарати штатларини тўхтовсиз кўпайтиришга ундовчи, замонавий ишлаб чиқариш жараёнини ҳар томонлама бошқаришни таъминлаш учун ахборот оқимининг ўсишидир. Бу ўсиш ишлаб чиқариш мураккаблашган, ишлаб чиқариш жараёнини механизациялаш ва автоматлаш, ишлаб чиқариш жараёнини интенсив ривожлантириш ва хоказолар билан борлик.

Ахборотлар оқимини шиддатли ўсиши бошқариш аппаратида анча оғир юк бўлиб, буни оқибатида планлаштириш ва бошқаришни илмий асослаш, қабул қилинаётган қарорларни ўз вақтида бажариш давта-лабига жавоб бермаяпти.

Шунинг учун ҳам бошқариш системасини доимо такомиллаштириб бориш учун, бошқариш сифатини яхшилашни давр талабига мослаштириш учун ишлаб чиқаришни ҳамма жабҳаларида ЭХМлардан кенг кулда фойдаланиш шарт.

Бошқариш системасини такомиллаштириш, бошқариш ишларининг сифатини ўстирадиган асосий актив ричагларида бири бўлиб қолади. Бошқаришни такомиллаштиришнинг бирдан-бир тўғри йўли бошқариш ва ахборотларни қайта ишлаш жараёнини механизация ва автоматлашда фан ва техника ютуқларидан фойдаланиш ҳисоблаш техникаларини ва нукисодий-математик методларидан кенг фойдаланишдир.

Ишлаб чиқариш темпининг тўхтовсиз ўсиши, объектини бошқариш жараёнини такомиллаштириш, ишлаб чиқариш жараёнини механизация ва автоматлаш ва бошқа кўплаб таъсир қилувчи факторлар ишлаб чиқаришни бошқариш учун бирдан бир тўғри йўл ва қарор қабул қилишга олиб келади. Ҳамда бошқариш жараёнини автоматлаштириш қечиктириб бўлмайдиган энг долзарб масалалардан бири эканлигини таъкидлайди.

Ҳозирги замон илм-фан тараққиётининг ўзига хос хусусиятидан бири шуки, ҳисоблаш техникасини ва ҳар хил техникаларни ахборотни қайта ишлаш жараёнида кенг қўллаб умумлашмиёт ишлаб чиқариш ни юқори юксалтиришдир.

Ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши ва ишлаб чиқариш технологик жараёнини такомиллашиши билан ахборотлар ҳажми ҳам тез ортиб боради.

Инсон ортиб бораётган ахборотларнинг ҳаммасини тўплаб таҳлил қилиб, ишлаб чиқаришга керак маълумотни бера олмайди. Натижада ҳар доим ҳам ҳар хил вариантдаги қарорлардан энг оптималини, тўғриси ахратиб ололмайди.

Ҳозирги ватда кўплаб ишлаб чиқариш жараёни инсон учун мураккаб бўлган ўта юқори аниқликни, ахборотларни тез қайта ишлашни

талаб қилади. Ғинни ҳамма тармоқларидаги изланишлар, техникадаги янги илмий-амалий йўналишни ишлаб чиқмоқ, халқ хўжалигидаги социал-иқтисодий ҳамма тармоқларни бошқариш учун, социал-иқтисодий ривожлантириш учун ниҳоятда кўп ахборотларни қайта ва тез ишлаб чиқариш талаб қилинади.

Шундай қилиб, ҳозирги замон илмий-техника революцияси даврида ҳисоблаш техникаси асосий бosh ролини ўйнавчилардан бири бўлиб қолди, чунки ҳисоблаш техникаси ахборотларни қайта ишлашда янги индустриал асрни оқди. Шунинг учун ҳам умумжамиат ишлаб чиқаришнинг интенсив ривожлантиришда, илм-техника тараққиётида ҳисоблаш техникалари ва информатика асосий катализатор бўлиб қолди.

Замонавий ҳисоблаш техникаси ва уни асосида пайдо бўлган янги тармоқ информатика ахборотни қайта ишловчи фан тарихида инсоннинг ҳамма фаолиятига, шу жумладан интеллектуал фаолиятига ҳам чуқур кириб бориб уни ривожлантиришда муҳим роль ўйнайди.

Ҳисоблаш техникаси ва информатикани бошқаришда қўллаш қўйидаги имкониятларни беради:

- ҳисоблаш ишларини механизациялаш ва автоматлаштириш йўли билан ходимларни бошқариш ишини енгиллаштиради;
- материал - ҳом ашё ва меҳнат ресурсларидан рационал фойдаланиш йўллариини илмий асослаб, раҳбарлик самарадорлигини оширади;
- ҳисоблаш операцияларига манҳум, яқинлаштирилган ахборотларни ўрнига аниқ, текширилган маълумотларни киритиб хўжалик фаолияти ҳақида тўғри ҳаққоний ахборотлар олади;
- ахборотни қайта ишлаш муддатини қисқартириб ахборот оларативелигини ва бошқариш учун ўз вақтида мессақли қарорлар қабул қилиш учун етказиб беради;

- натижавий ахборотларни ҳаққонийлигини ошириб унинг асосида туғри планли - бошқариш қарорларини қабул қилишни таъминлайди;

- ҳар хил класслар бўйича ахборотни қайта ишлаш системасини автоматлаштириши, қисман технологик жараённи бошқаришни автоматлаштириш, саноат корхоналарини бошқаришни автоматлаштириш, тармоқларни бошқариш системасини автоматлаштириш ва бошқалар.

Айнан ишлаб чиқариш соҳасида ҳисоблаш техникаси ишлаб чиқариш самарадорлигини технологик жараёнларни комплекс механика ва автоматлаштириш ҳисобига, ҳисоб ишларини ўз вақтида олиб боришга ва ишлаб чиқариш фаолиятини таҳлил қилишга ўрнатилган графиклардан четга огишни аниқлашда ва ҳоказоларда ёрдан беради.

Шундай қилиб, ниҳоятда мураккаб система бўлмиш Ватанимизни халқ хўжалик комплекси тармоқларини, баъзи бир регионларни, ишлаб чиқариш корхоналарини оптимал ишлашини оптимал таъминлаш учун улар орасида ўзаро ахборот алмашиш зарур.

Бошқаришни ҳар хил пороналарида қўп ахборотларни ўз вақтида қайта ишлаш замонавий ЭХМларсиз амалга ошириб бўлмайди.

Шунинг учун ҳам халқ хўжалигини ва унинг тармоқларини иқтисодий ривожлантириш, уларни замонавий ЭХМлар билан таъминлашга ҳам борлик.

ЭХМларни универсаллиги ва уларни ҳар хил ахборотларни қайта ишлаш учун йўналтирилиши улардан фақатгина бошқариш системаларида фойдаланилмай жамиятимизда, инсон фаолиятининг ҳамма жабҳаларига кириб бориши билан янги микропроцессорларга мослашган 4-чи авлод микро ЭХМларни яратди. Бу классдаги машиналар катта интеграл схемаларда тузилган бўлиб, ўзларининг функционал ва тармоқ кўрсаткичлари бўйича III-авлод ЭХМларидан қолишмайди.

Микропроцессор ва микро ЭХМларни кўплаб ишлаб чиқариш, уларни универсаллиги, ишлаш тезлигини юқори эканлиги, нисбатан кийматининг пастлиги жамиятимизни ҳар томонлама компьютерлаштиришда революцион роль ўйнаб, халқ кўчаллигини ҳамма тармоқларида ва инсон фаолиятини омилида катта роль ўйнайди.

Микропроцессор ва микро ЭХМларни программа билан бошқариш таъминлаш, қурилмаларини универсаллиги ва бошқалар бу машиналарни объект ва жараёнларни бошқаришни, рақам ва маълумотларни қайта ишлашни таъминлабгина қолмай, ишлаб чиқариш жараёнини бошқариш, контроль, диагностика ва бошқа ишларни ҳам бажаради. Ҳозирги жамиятимизда ЭХМ ва микропроцессорли техникаларни қўллаш фақуллодда муҳим роль ўйнайди. Машиналарнинг ҳажмининг кичиклиги ва ишончилигининг юқорилидиги бошқа техника ва аппаратуралар билан ҳамкорликда ишлатиш имконини беради.

Ҳозирги ваъта юқори ишлаб чиқариш қувватига эга бўлган қурилмалар ва рақамли программа билан бошқариладиган дастроҳлар ишлаб чиқаришни ҳамма тармоқларида кенг кўламли ишлатилишда. Мисол учун арзон ва ишончли компьютерлар пайдо бўлиши билан станокларни бошқаришга жисмоний оғир киши шу техникага топшириш иқтисодий томондан асосланди. Булар рақамли программалар билан бошқариладиган металл қирқувчи станоклар, пайвандловчи автоматлар ва ҳар хил деталларни тайёрловчи қайта ишловчи ускуналар мисол бўли олади.

Компьютер худди инсондек, топширилган вазифа ўзгариши билан бутун бошқариш системасига таъсири ҳам ўзгариб янги вазифани бажаришга мослаша олади. Янги фигурадаги металл йўниш техносистемасини ўзгартириш учун компьютерни ишлатиш программасини ўзгартирсак бўл, шунинг ўзи киёла.

Технологик муҳозларга микроЭХМлар ёрдамида ўрнатилган программалар станокни ўзи ёқиб, ишни бошлашга тайёр ёки тайёр эмас

лигини текшириб, маълум операцияни bajarish учун керакли режимни танлаши мумкин. Мисол учун станок керакли кескични олиб парма билан детал яратиш учун канча вақт ажратилган бўлса, шунча ишлайди. Детални яратгандан сўнг уни тайёр эканлигини билдиради. Агар кейинги детални бошқача йўниш керак бўлса, микроЭХМдаги программани ўзгартириш ва керакли детални ўрнатишни ўзи кифойатанок ишга ва янги вазифани bajarishга тайёр.

Фан техника прогресси ривожлантиришда, илмий текшириш ишларида лаборатория тадқиқотларида, ЭХМнинг ахамияти жуда катта. Замонавий микро ЭХМлар ёрдамида табиатдаги ҳар хил физик қонунларни кузатишда ва ўрганишда мураккаб математик ҳисоблашларни ва ҳар хил экспериментлар ўтказишни автоматлашга ёрдан беради. Мисол учун, термоядро реакторлари, аэродинамик трубалар ва ҳар хил мураккаб ва қimmat турувчи тезлаткичлар устида эксперимент ўтказганда ЭХМлар ёрдамида ҳар хил тадқиқот ишларни бир неча марта тез ва ақсон bajarish мумкин. Ҳа ниҳоят фанни баъзи функционаларида вайиқса, астрофизикада, космонавтикада реал экспериментларни ЭХМлар билан амалга ошириш дегреси мумкин эмас. Микро ЭХМни энг кўп қўлланиладиган функционалардан бири сўроқ-жавоб системаси бўлиб, ЭХМлар ёрдамида махсус ахборотларни функционалини /маълумотлар базаси-ни/ ташкил этиш мумкин, унинг базасида машина информация-қидирув системаси бўлиб ҳам ~~бўлиши~~ ишлайи мумкин. Бу система ҳар хил сўроқлар учун уни қизиқтирган масалалар бўйича бир зумда жавоб тайёрлаб кўрсатилган шакл бўйича чоп қилиб бериши мумкин.

Бунга мисол қилиб автоматлаштирилган "Сирена" информация қидирув системасини, аэропорт ва темир йўл вокзалларидаги информация - сўроқ хизматлари ва йирик библиотекаларни кўрсатиш мумкин.

Информация - қидирув системалари фанда ҳам кенг қўламда қўлланилмоқда.

Бу системани интенсив кўлланилаётган фан тарморидадан бири молекуляр биохимияси бўлиб генлар структурасини таҳлил қилишда, физика ва энергетикада атом частицаларини ўрганишда ва ҳоказолар кўлланилмоқда.

ЭХМлардан интенсив фойдаланиш кейинги йилларда тиник бўлмаган жисмларни ички тузилишини тасвирлаб бера олади.

Бу метод фанда телеография деб аталади. Телеография рентгено-скопияга қараганда тасвирлар сифатини бир неча марта сифатлироқ қилиб боради. Телеографияда бирнеча тасвирни олиш учун рақамлар устида юз минглаб арифметик операция бажариш керак. Бундай вазифани бажаришни фақатгина замонавий ЭХМларни кўллаш билангина амалга ошириш мумкин.

Телеография ЭХМлар ёрдамида детални ичкига яширинган деффектни аниқлаш, инсон организмидан яширинган ҳар хил касалликларни ҳам аниқлаб бериши мумкин.

Ҳозирги вақтда ахборотларни кўп қисми текст кўринишида регистрация қилиниб, сақланиб кетозларга чоп қилинмоқда. Дуннинг ушбу ҳам ахборотларни тўзати, чоп қилиш жараёни ўта мураккаб бўлиб кўп вақт талаб қилади.

Замонавий ЭХМларни ҳар хил текстлар тайёрлаш ва уларни таҳрирлашда ҳам ишлатилмоқда. Текстин ЭХМ хотирасига бир марта киритилиш кифоя. Кейинчалик печатланган сатрларни тўғрилаш, бетларга бўлиштириш, бирнеча марта қайта чоп этиш, кўрсаткичларни тузишнинг машина ўз зиммасига олади.

Текстларни қайта ишлаш бўйича ЭХМни бажаредиган ишлари бемалхоя кўп бўлиб, бу йўналишда иш самарадорлигини оширишда ЭХМлар катта роль ўйнайди.

Замонавий ЭХМлар инсон ва жамият фаолиятининг яна бир тури социал-турмуш сфераларида ҳам кенг кўламли кўлланилмоқда. Мисол учун ҳаво лайнерларини борт ЭХМ лайнерни болжарини учун тўхтовсиз

Двигаторларни қайта ишлаб ҳаво босими ва ҳароратини, шамол қар-
қонини кучланишини учиб тезлиги ва баландлигини оператив қай-
та ишлаб пилотга учиб режимини энг оптимал вариантини кўрсата-
ди. Шу билан бирга двигател ва асосий узелларни тўрри ишлаёт-
ганини тўхтовсиз назорат қилиб боради.

Поликлиникада беморни қабул қилаётган врач ЭХМдан фойда-
ланиб дисплейга мед ва осон касалликлар тарихини чақириб, паци-
ентларга диагноз қўйишда ҳам фойдаланади. Микрокомпьютерга ка-
саллик аломатлари, анализ натижаларини киритиб, врач ЭХМдан бемор-
ни диагноз қўйиш учун консультация олиши мумкин.

Ўрнатиладиган микро ЭХМларни арзонлиги, сифimini кичиклиги
тўғрисида қўлланиладиган ҳар хил аппаратуралар билан бирга ишла-
ши имконини яратади. Мана микропроцессорли бошқариш қурилмага
эса бўлган кир эвиш машинаси яваётган материалга, уни кирлигига
қараб эвиш режимини ўзгартириши мумкин. Машина бакига ўзи автома-
тик усулда керагича сув қўйиб, керак ҳароратгача иситиши, керак
ўлсиз кирни чайқаб, сиқиб кўритиши ва сувни тўкиши мумкин.

Уй бекасига керакли программани киритиб машинани юргизиш ва
хорида эвилган тоза белёларни олишгина қолади.

Микрокомпьютер уланган оддий телевизорф, уйдаги болалар учун
кин марказига айланиши мумкин, микропроцессорли электрон қўл
датлари эса нафақат вақтни кўрсатиш билан чегараланиб қолмай,
ҳароратни, қон босимини ўлчаб, улардаги ўзгаришлар ҳақида
ахборотга хабар бериши мумкин.

Инсон фаолиятини ҳамма тармоқларига ЭХМларни кириб келиши
ахборотчилар меҳнат фаолиятини тубдан ўзгартирди. Станокчи ишчи
компьютерлар ёрдамида станок ишини кузатувчи, контроль қилувчи,
терматорга айланди.

Силдад ходимлари кўп вақтини ҳар хил маълумотларни журнал-
ларга ёзиш, тўлдириш, ҳисоб-китоб ишларига сарфлашарди, ҳозир эса
ахборот керакли маълумотларни ЭХМ хотирасига жойлаштириб, керак вақтда

дисплейга чизиб нозорат ишларини амалга ошириши мумкин.

Бошқариладиган ЭХМлар ҳисобчи ва ишчи сонини кискартиришга катта ёрдам беради..

Замонавий ЭХМлар ҳар хил проектларни чизишда ҳам кенг қўламада қўлланилиб проект чизувчи ёки конструктор ЭХМ хотирасига жойлаштирилган ахборотлардан фойдаланиб дисплейга хоҳлаган маълумот ёки жадвални чиқариши, керакли командалар

ёрдамида керакли графиклар, математик моделларини, чертёж ва хоказоларни чизиб бериши агар керак бўлса, хоҳлаганича ўзгартириш ва тузатиш киритиши мумкин.

Замонавий персонал ЭХМлар ёрдамида олиш ёки конструктор иш жойидан туриб корхонасида ўрнатилган катта ЭХМлар билан боғланиб илмий изланишлар учун керакли бўлган ахборот ва маълумотларни олиши мумкин /мисол учун, марказий библиотека, суроқ, бېроси ва хоказо/.

Қайта ишланган тайёр материалларни ёки проект - конструктор тадқиқотларни иш жойидан ёки уйдан тўғридан-тўғри раҳбар кабинетига узатиш мумкин. Агар керак бўлса ЭХМга бириктирилган портатив ёзув машинасида керакли текст ёки ахборотни машина хотирасидан олиб қорозга чоп қилиб бериши мумкин.

ЭХМ хотирасида ниҳоятда кўп миқдорда ахборот сақланади.

ЭХМлар аро оммовий ахборот алмашиш учун ЭХМлар тармоғини уюштириш мумкин.

ЭХМлар тармоғи бир корхона ичида, корхоналар аро, министрликларда, шаҳарларда ташкил этиш мумкин. ЭХМлар тармоғи бир жойга тўпланган ахборотларни бир ватнинг ўзида бир неча жойда фойдаланиш мумкин, уларни тармоқ ва территория қармоғига қарашидан катъий назар.

ва дастлаб қуйидаги ЭХМлар ишлаб чиқарилган /Стрелда, Минск-1,2
Урал - 1,2, М-2, М-3, М-20, БЭСМ-1,2 ва бошқалар/.

ЭХМ ўзини ривожланиш тарихини 50-йиллар бошларидан бошлаб,
то ҳозирги вақтгача бир неча авлодларни ўз бошидан ўтказди.
ЭХМни ривожланиш авлодлари қуйидаги кўрсаткичлар билан ифодала-
нади, ЭХМнинг ички тузилиши /архитектураси, программа таъминоти/,
ЭХМ билан фойдаланувчининг ўзаро алоқа воситалари /тиллар ва му-
омала шакли/ ва техника жиҳатидан амалга оширилиши /элемент база-
си, техник параметрлари/. Табиийки, баъзи-бир кўрсаткичларни ривож-
ланиши бир хилда эмас, шунинг учун ҳам ЭХМларни авлодларга ажра-
тиш кўпроқ шартли хисобланади. Шу билан бирга, ҳозирги вақтда
афзалроқ кўрсаткич ЭХМларни авлодларга ажратишда уларнинг элемент
базаси бўлиб электрон лампалар хизмат қилди. Бу авлод ЭХМларининг
структураси классик схемага мос келиб, асосий қурилмалар каттик,
борланган, тўпламдан тузилди. /Арифметик - мантиқий хотира, бошқа-
риш қурилмаси, киритиш - чиқариш қурилмаси/. Программалар машина ти-
лида тузилиб, ҳар бир алоҳида фойдаланувчи ўз ихтиёрига. ЭХМни
маълум бир вақтда олиб, вақтни бир қисми программани сошлаш учун
ажратиларди. Программа таъминоти асосан стандарт кичик программа-
лардан тузиларди.

Биринчи авлод ЭХМлари ўзларини катта геометрик размерлари, кўп энеҗ
гия талаб қилиши ва ишончилигини камлиги билан фарқланади.

ЭХМнинг тезлиги ва хотира сизими катта эмас эди. Биринчи авлод
ЭХМларига асосий характеристика берилса операцион муҳитни оддий-
лиги, иккинчи ўзгармас сон, унда элементлар операцияларни ўрнатил-
ган размери; диалог даражасининг пастлиги, ЭХМдаги интерфейс ка-
налларининг йўқлиги конкрет қурилмаларни бошқаришни ва хисоблаш
жараёнини фойдаланувчи томонидан тушинишни қийинлаштирар эди.

Биринчи авлод ЭХМлари ўзларини катта геометрик размерлари, кўп энергия талаб қилиши ва ишончлилигини камлиги билан фарқланади. ЭХМнинг тезлиги ва хотира сирими катта эмас эди. Биринчи авлод ЭХМларига асосий характеристика берилса операцион муҳитни оддийлиги, иккинчи узгармас сон, унда элементар операцияларни урнатилган размери; диалог даражасининг пастлиги, ЭХМдаги интерфейс каналларининг йуклиги конкрет қурилмаларни бошқаришни ва ҳисоблаш жараёнини фойдаланувчи томонидан тушунишни қийинлаштирар эди.

ЭХМнинг биринчи авлодидаги операцион муҳит - бу конкрет механизмлар алгоритми, фойдаланувчи томонидан бериладиган операция ва вазифалар программасини кетма-кетлигидир. Шу билан билан бирга булар саноатда ишлаб чиқарилган биринчи машиналар бўлиб, кўпгина стандарт масалалар қайта-қайта фойдаланиш учун подпрограмми сақлаш имкониятига эга эди. Яъни фойдаланувчини ЭХМ билан муомаласи ёрдамида амалга оширилар эди, шунинг учун фойдаланувчи ҳисоблаш жараёнини бошқариш учун, программалаштириш этапларини қур ўрганиш талаб этиларди.

ЭХМнинг I-чи авлодига олдинроқ тилга олинган МЭСМ, БЭСМ-I, Стрела, М-I,2, М-3, М-20, Урал-I, Урал-2, Минск-I,2, Минск-I2 в бошқа машиналар киради. Бу машиналардан асосан илмий ва техник инженерлик, иқтисодий масалаларни ечишда қўлланилган.

Ярим ўтказгичли ва магнит элементли технологияни ривожланди билан 50-йиллар охири 60 - йиллар бошларига келиб ЭХМнинг 2-чи авлодини ўзлаштириш бошланди.

Иккинчи авлод ЭХМларига киритиш-чиқариш жараёнини бошқариш марказлашмаган шакл амалга оширилиб, марказий процессорга ҳар хил ташқи қурилмаларни мослаб улаш имконини беради. Бу авлод ЭХМларида киритиш - чиқариш қурилмаларининг турлари бир-бирига айлантирилиб, тегили хотира сирими ва тезлик кенгайтирилди.

Программадаштиришда универсал ва алгоритмик тиллар, таржимонлар, стандарт программалар библиотекаси ва ҳоказоларни қўллаш имконияти яратилди. Аҳоқа воситаси бўлиб /интерфейс/ программадаштиришни процедура тили хизмат қилади. Шунга мос равишда операцион системалар пайдо бўлиб, фойдаланувчи вазифасини маълум бир процедура тилида қабул қилиш имкониятига эга бўлди.

Иккинчи авлод ЭХМларини на фақат инженерлик ва илмий ҳисоб-ки-тоблар учун ишлатилмай, киритиш ва чиқариш ахборотлари сирими ҳудда кўп бўлган иктисодий ва инфорацион масалаларни ечиш учун ҳам фойдаланилди, шундай экан ахборотларни киритиш-чиқариш, қайта ишлаш учун кўпроқ вақт сарфланди.

Иккинчи авлод ЭХМларининг биринчиси "Раздан-2" бўлиб 1961 йил Брестан шаҳрида яратилди. 60-йиллар ичида иккинчи авлод ЭХМларини 20 дан ортиқ моделлари яратилди, уларни кўплари сериялаб ишлаб чиқарилди /"Минск-2", 1963 йилда "Минск-22", БЭСМ-4, "Урал-11", 1964 йилда "Урал-15", 1965 йилда, кейин БЭСМ-6, "Мир", "Навигатор", "Днепр" ва бошқалар/.

Иккинчи авлод ЭХМлари нисбатан катта тезликка эга эди. /БЭСМ-6 ЭХМнинг тезлиги секундига 1 млн операцияга тенг/ ишончлилигини юқорилиги, кам электр энергияси талаб қилиши билан аж-ралиб туради.

Учинчи авлод ЭХМлари эса 60-йилларни охири ва 70-йилларнинг бошларига тўғри келиб, улар интеграл схемаларда тузилган эди. /ис/. Интеграл схема - бу ниҳоятда кичик электрон схемаси бўлиб, кремнийли пластикада бир қанча майда транзисторлардан ва бошқа элементлардан тузилган бўлиб, маълум бир функцияни бажаришга мос-лашгандир.

Бу схемадаги элементларнинг ҳаммаси герметизациялаштирилган пластмассага қутичага жойлаштирилади. Буларнинг ҳаммаси габарит

իրմինи кичиклаштириллшига, ишончлиликни кўтаришга, ЭХМнинг қувватини оширишга олиб келди. Бу авлод машиналарига хисоблаш жараёнини бошқаришни марказлашмаган шакли характерлидир. Машиналарни бошқаришни амалга ошириш, махсус операцион системага мослаштирилган, яъни ЭХМларга ошириш, махсус операцион системага мослаштирилган, яъни ЭХМларга ўрнаштирилган бошқарадиган, қайта ишлайдиган ва хизмат кўрсатадиган программаларга асослангандир.

Техник воситаларини тўхтовсиз ўсиш ва ривожланишида, йўлга қўйилган программа таъминотини сақлаб қолишга интилиш янги гоёни пайдо бўлишига, яъни бир хил программа таъминотидан фойдананувчи ҳар қандай ишлаб чиқариш қувватига эга бўлган программаларни бир-бирига қўшадиган - программа таъминоти бирлиги вужудга келди. Айнан шу билан бирга 3-чи авлод ЭХМларига хос тушунча "ЭХМ архитектураси" пайдо бўлиб, бу ибора ўз ичига ЭХМлар йиғиндисини, ишлаш воситаларини, ўзаро ҳаракат воситаларини, бир вазифани ечиш учун операцион тўхтдан фойдаланишга айтилади. Шундай қилиб, агар икки ҳар хил ишлаб чиқариш қувватли ЭХМлар бир хил бўлса, унда фойдананувчи программаси ҳар хил ЭХМдан бирортасида бакарлиши мумкин бўлиб, табиийки, ҳар хил вақт давомида.

Шундай қилиб, ЭХМнинг архитектураси бирлиги - ЭХМнинг программа таъминоти бирлигини асосий шартидир. Чунки ЭХМ архитектураси уни функционал имкониятини аниқлаб, айнан ЭХМ архитектурасини ривожланиши учинчи авлод ЭХМларини асосий аспектиларини ёритади.

Ватанимизда ишлаб чиқарилган 3-авлод ЭХМларининг биринчиси "Найри-3" бўлиб, Ереван шаҳрида 1970 йилда яратилди. Ҳозирги вақтда кенг тарқалган ЭХМлар ягона системасига /ЕС/ мансуб ЭХМлар бўлиб, улар бир катор ЭХМ типлари ёки моделларини ўзаро бирлаштирилади.

I-жадвал.

1971 йил. Ягона системаси ЭХМларини биринчи қаторига /"Ряд-1"/ мансуб ЕС-1020 ЭХМи.

Ўзаро иқтисодий ёрдам қаторига кирадиган социалистик давлатлар биргаликда ишлаб чиқди. ЯС ЭХМларининг биринчи қатори /1971-1973 йй./ 7 хил-моделдан иборат бўлиб, уларни тезлиги секундига 10 000 дан то 1000 000 операциягача етказдирилди.

Кейинги /1974-1976йй./ ягона системали ЭХМларини 4 хил моделлари ишлаб чиқарилиб, олдинги моделлари бирмунча мураккаблаштирилди.

Шундай қилиб, биринчи навбатдаги ЕС ЭВМлар моделларини сони II тага етказилди.

1976 йилдан бошлаб ЕС ЭХМларни иккинчи қаторини ишлаб чиқариш йўлга қўйилиб, биринчи қатордаги ЕС ЭХМлари яна ҳам ривожлантирилди. Янги яратилган 7 хил моделларни ишлаш самарадорлиги оширилди, тезлиги секундига 20,0 мингдан 2млн. операциягача етказилди.

Иккинчи қатор ЯС ЭХМларини техник-ишлатиш характеристикаси бирмунча яхшиланиб, функционал иш бажариш имкониятлари кенгайди, программа ва техник воситалари ривожлантирилиб, кўп машинали ва кўп процессорли ҳисоблаш системасини тадбиқ қилиш имконияти яратилди.

1977-1978 йилларга келиб кичик ҳисоблаш машиналар системасини /СМ ЭХМ/ ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Бу ЭХМ уюшмаси 4 хил /СМ-1-СМ-4/ моделларни ўз ичига олиб, уларни ишлаш қуввати секундига 0,2 дан то 0,8 млн. операцияга етказилиб, улар ҳар хил ҳисоблаш, бошқариш комплекслар учун мослаштирилди.

70-йиллар ўртасига келиб янги интеграл схемалар яратилиб, улар ёрдамида янги технологик метод ишлаб чиқарилди, шу билан бирга системага кирадиган транзисторлар сони юзлаб, минглаб марта оширилди. Бундай интеграл схемаларга катта интеграл схемалар /ИИС/ деб ном берилди. Катта интеграл схемаларни пайдо бўлиши ЭХМларни тўртинчи яратилишга асосий мезон бўлиб қолди.

ИИСлардан фойдаланиш ЭХМларни техник-эксплуатацион харакасини бир мунча қулайлаштириб уларни ишончилигини, газмини, қийматини, энергияга бўлган талабини ва ҳаказолари яхши қилиб берди.

Замонавий ЭХМларни тўртинчи авлоди иккита асосий йўналиш бўйича ривожланмоқда. Биринчи йўналиш - буюқ қувватли, кўп процессорли.

Ягона системали ЭХМ состави турлари

ЭХМ классификацияси	Модел типлари	Ишлаб чиқариш унуми секундига млн. операция	Асосий хотира сизими Мбайт	Ташқи хотира сизими Гбайт	Қайси давлат ва яратилган йили
1	2	3	4	5	6
Биринчи қатор ЯС ЭХМлари /ряд 1/					
Кичик	ЕС-1010	0,008	0,016	0,01	БХР, 1972
	ЕС-1012	0,012	0,064	0,01	БХР, 1974
	ЕС-1020	0,01	0,25	0,09	СССР, 1971
	ЕС-1021	0,02	0,064	0,04	ЧССР, 1972
	ЕС-1022	0,03	0,5	0,16	СССР, БХР
Ўрта	ЕС-1030	0,09	0,5	0,09	СССР, 1972
	ЕС-1032	0,12	0,5	0,09	ПХР, 1974
	ЕС-1033	0,20	0,5	0,20	СССР, 1972
	ЕС-1040	0,38	1,0	0,12	ГДР, 1973
	ЕС-1050	0,51	1,0	0,22	СССР, 1972
	ЕС-1052	0,72	2,0	0,40	СССР, 1972
Иккинчи қатор ЯС ЭХМлари /ряд 2/					
Кичик	ЕС-1015	0,02	0,25	0,16	БХР, 1972
	ЕС-1025	0,04	0,5	0,20	ЧССР, 1972
	ЕС-1035	0,2	1,0	0,24	СССР, 1972
Ўрта	ЕС-1045	0,78	2,0	0,72	СССР, 1972
	ЕС-1055	0,52	2,0	0,48	ГДР, 1973
Катта	ЕС-1060	1,0	4,0	0,96	СССР, 1972
	ЕС-1061	2,0	8,0	0,12	СССР, 1972

I	2	3	4	5	6
Учинчи катор ЯС ЭХМлари /ряд 3/					
Персонал	ЕС-1830	0,02	0,25	-	ВХР, 1985
	ЕС-1840	0,04	0,5	-	СССР, 1986
Терминал- лик билан	ЕС-1007	0,1	1,0	0,4	СССР, 1986
	ЕС-1016	0,1	0,5	0,2	ВХР, 1984
	ЕС-1023	0,2	1,0	0,4	ЧССР, 1983
	ЕС-1024	0,32	1,0	0,4	ПХР, 1984
	ЕС-1035	0,45	2,0	0,4	СССР, 1983
Хўра	ЕС-1045	1,2	4,0	1,2	СССР, 1984
	ЕС-1955	0,8	4,0	1,0	ГДР, 1985
Мағра	ЕС-1065	7,0	16,0	2,4	СССР, 1985
	ЕС-1065	5,6	8,0	2,0	СССР, 1985
	ЕС-1068	10,0	16,0	3,2	СССР, 1987
	ЕС-1088	20,0	64,0	10,0	СССР, 1988
Супер	ЕС-1785	100,0	128,0	20,0	СССР, 1988

Маълумотли ЭХМлар конфигурация типига нисбатан

хисоблаш системасига мушжалланган бўлиб операция бажариш тезлиги секундига бир неча ўнлаб ва эслаб миллион операцияга етказишдир. Бу йўналиш бўйича ишлаб чиқарилган кўп процессорли хисоблаш комплексдан бири "Эльбурс" бўлиб, уни тезлиги секундига 100 млн. операцияга боради.

Иккинчи йўналиш эса - арзон, ўта кичик бўлган хисоблаш машиналарини яратиш: буларга микро ЭХМлар, ёки микрокомпьютерлар кирди. Микрокомпьютерларни ўзаги бўлиб дастлаб 1971 йили яратилган микропроцессор хизмат қилади. Ҳозирги вақтда яратилган микрокомпьютерлар хотира сирими, операцияларни тез бажариши ва бошқа курсаткичлари бўйича катта ва мини ЭХМлардан пастроқ турса ҳам, у шундай ютуқларга эгаки, бу уни қийматини арзонлиги, ишончилиги габарит ўлчовини кичиклиги, ишлаб чиқариш ва эксплуатацион жараёнини оддийлиги билан ажралиб туради. Микрокомпьютернинг бу ютуқлари уларни ниҳоятда тез ривожланиб инсон фаолиятини ҳамма соҳаларига кириб келишига олиб келди. Буларни ҳаммаси инсонни ақлий меҳнатини энгизлаштириш билан бирга ҳар хил оғир ҳисоб ишларини бажаришдан озод қилган персонал ЭХМларни яратди.

Бу йўналишда яратилган микро ЭХМлардан характерлиларидан бири "Электроника-65", "Электроника-11", "Электроника-60" каби микроЭХМлар бўлиб, буларни базасида 1982 йили микрокомпьютерни биринчи модели - диалог ҳисоблаш комплекс /ДХК/ яратилди ва ривожлантирилди. Ҳозирги вақтда ДХК билан бир қаторда микро ЭХМнинг янги-янги моделлари "Москва-1256", "Москва-226", "Москва - 1030", "Москва - 555", "Роботрон" классли микро ЭХМлар ва бошқалар ҳаёт кўламини кенгайтирилмоқда.

Ўзининг авлод ЭХМларига ағраи салтанати ЭХМларнинг учинчи катэги даражасида таркималиги, кичик, ўрта, катта ва сулар ЭХМлар кирди. Ўзининг авлод ЭХМ архитектурасининг характерли ўзига хош хуш, янги ахборотларни ишлаб чиқариш жараёнининг паралеллиги, кўпчилиги ва тармақларининг ўзаро асинхрон ишланиш, иерархия тузилиши, янги тармақларнинг қайта қўриш имкониятларининг маълум қўриқлиги билан характерланади.

Ўзининг катта ЭХМларининг техника ва программа воситалари янги-янги моделлари ахборотларни ишлаб чиқариш тезлиги секундига 0,1 дан то 40 млн. операция бадарнатга, асосий хотира сизилиши эса 256 К байтгача қонгайтариш, имконини беради.

Ҳозирги вақтда санвати ривожланган кўпгина давлатларда ҳисоблаш техника воситаларини 5 авлодини - сифат жиҳатидан муваққат янги, фойдаланувчилар учун қулай ҳисоблаш системасини яратиш устида ишланмоқда. Биринчи авлод ЭХМларида машина тиллари ҳақиқий тилга яқинлаштириш /текст, нутқ, тасвир ва бошқалар/ устидан ҳам ҳаракат қилинмоқда. Бундан ташқари 5чи авлод ЭХМлари ёрдамида ҳисоблаш системасини ташкил қилганда кўп тарқалган мини, микро ва персонал ЭХМларини фойдаланувчилар учун интеллектуал абонент пункти кўри-нишида фойдаланишни ҳам кўзда тутиш керак. Бу авлод машиналарини ишон фаолиятида интеллектуал сифатида ишлаб чиқариш жараёнини бошқаришда оптимал қарорлар қабул қилишга таъсир кўрсатиши мумкин.

Бешинчи авлод ЭХМларининг ўзига хос характерли хусусияти қуйидагилардан иборат:

- ахборотларни ҳар томонлама билим сифатида қайта ишлаш;
- ЭХМларни ҳамма турларидан, супер ЭХМдан то микро процессорларгача параллел фойдаланиб бажарадиган функцияларини кенгайтириш;
- ЭХМнинг юқори ихтисослаштирилиши ва ҳисоблаш воситаларининг универсаллаштирилиши камайтириш;
- мини, микро ЭХМлар архитектурасини ҳал қилишда, эски авлод ЭХМларидан фарқлироқ янги прогрессив формаларидан кенг фойдаланиш.

Бешинчи авлод ЭХМлари кенг фойдаланувчилар оммасига ҳамма - кан бўлиши учун, зўрида айтганимиздек ЭХМ билан муомалани хами - ни тилда, шунингдек графикаларни киритиш-чиқариш, ҳужжатларни ва кўп ўзга белгилар ва бошқаларни амалга ошириш керак. Инсон ва машинани ўзаро алоқа жараёнини диалог режимини ривожлантириш кун тартибидан асосий масалалардан бири бўлиб турибди. Диалог режимида ЭХМ ҳабарни маъносини тушиниб инсон билан интеллектуал диалог олиб бориши шарт, яъни саволга жавоб бериши, тахминан сурмоқ, фойдаланувчига умумлаштирилган жавоб бермоқ ва ҳоказолар. Ҳачонки система олдига қўйган вазифани ечиш учун, киритилаётган ахборотларни тушиниш учун керак бўладиган билимдан фойдаланишим керак. Бу мақсадга эришиш ЭХМда билимни тўплаш, улардан фойдаланиш учун ЭХМ қайси соҳада қўлланилаётган бўлса, ўша соҳага тааллуқли илмларга эга бўлиш керак.

Бундай қобилиятларга эга бўлган машиналар нотўғри қўйилган масалаларни ҳал қилиб бериш ва тўғрилаб ишлаш имкониятига эга.

Бешинчи авлод ЭХМлари техник масалаларни ечишда янги қондаларга эга бўлиб, фойдаланувчиларни талабини тўла қондириши шарт. Бешинчи авлод ҳисоблаш машиналари ва системаларни асосий функциялари:

масалаларни автоматик усулда бажариш ва натижаларни олиш;
билим базаларини бошқариш; интеллектуал интерфейсни лавозим-
сини бошқариш.

Масалаларни ечишдаги максимум тезлиги ва натижаларни оли-
ши секундига 10^8 да 10^6 гача логик чикаришга тенг /бир секун-
дига логик чикариш замонавий ЭХМларда 100-1000 командага тўғри
келади/.

Ўзаро интеллектуал система /интерфейс/ ЭХМ билан инсон ора-
сидаги диалогик нутқ, графика, ҳақиқий тил, инсон учун ахборот ал-
машиш имкониятига эга бўлган воситалар ёрдамида амалга оширади.

Бешинчи авлод ЭХМлари тўпланган билимлардан ахборотни қай-
та ишлатиш ҳамма этапларида, нутқ киритишдан бошлаб, ҳақиқий тил-
да текстларни, тасвирни ва ҳаказоларни киритиш ва уларга жавоб
тайёрлашгача бўлган вақтда фойдаланиши ва бу ишлар билим база-
сида сўзланади.

Бешинчи авлод ЭХМлари яратилган машиналарнинг асосий баҳо-
ларини нуқиятда тез талвирлаштириш, янги тажрибаларнинг янги та-
қришни талвирлаштириш, асосий ва талвирлаш имконияти ва ин-
теллектуаллаштириш, уларни талвирлаш, янги тажрибаларнинг янги та-
ЭХМни янги тажрибалар талвирлаш - бу ЭХМнинг янги тажрибаларнинг янги та-
орасидаги тажрибаларни талвирлаш ва уларни талвирлаш имкония-
тини, катта ЭХМдан фойдаланувчиларнинг янги тажрибаларнинг янги та-
ни қурилмалари ва ишлар имконияти ЭХМнинг янги тажрибаларнинг янги та-
ЭХМдан фойдаланиш имкониятига эга бўлганга оидир.

Табиики, 5-чи авлод ЭХМлари узини ривожланиши билан билим
интеллектуал системаларни эволюцион жараёнини ҳам таъминлайди.

Бундай системаларни тадбиқ этиш реал формаларга олиб кела-
ди: ҳозирги вақтда инсон билан машина орасидаги нутқ ёрдамида
ахборот алмашиш, тажрибаларни янги автоматизациялаш, дедуктив
планлаштириш ва қарор қабул қилиш, "ҳиссий" роботлар авлодини
яратиш ва бошқалар.

5-чи авлод ЭХМларида маълумотларни киритиш-чиқариш формаларини таъбиқлаштиришни маълумотларни катта оқимини тез қайта ишлашга таъминлаш ва қонизомлар. Шунинг учун ҳам ЭХМларнинг бу авлоди тақдирланаётган локал, соҳа ва мамлакатнинг ядроси бўлиб қолади.

Персонал ЭХМлар баъзига юрналган икки станциялар, икки оқимнинг оқимлари вақти келадиган фойдаланувчи учун худди телефон ва оқимнинг тармоқларида ҳамма ёш бўлиб қолади.

ЭХМларнинг 5-чи авлодига келсак биз ҳозир фақатгина таълимнинг асосини қўлимиз, у даврда интеллектуал комплекслар /ИИ/ пайдо бўлиб, инсон ва машинанинг интеллектуал қувватини бир қанча оқимига оқиради. Бу ИИ инсон ижодининг имкониятини моделлаштириб бериш мумкин, шунинг учун ҳам бу даврда инсон фаолиятининг фойдаланиш, психология, фикр юритиш ваби ижодий томонларини ўргатишга қаратилади.

I - БОС ЭХМ НИНГ АРАШЕТИК АСОСЛАРИ.

§ I. САНОҚ СИСТЕМАЛАРИ.

Санок системаси деб сонларни махсус рақамлар ва белгилар орқали ифодалангга айтилади. Ҳар қандай санок системаси шу санок системасида сонларни таъбирлаш учун қабул қилинган рақамлар ва белгиларнинг сони - шу санок системасининг асоси билан характерланади. Масалан, иккилик санок системасининг асоси 2га тенг, яъни 0 ва 1 рақамларидан ташкил топган. Берилган ҳар қандай сон иккилик санок системасида фақатгина 0 ва 1 рақамлари орқалигина ифодаланади.

Санкизлик санок системасининг асоси 8га тенг, яъни 0, 1, 2, 3, 5, 6, 7, рақамларидан ташкил топган ва шу рақамлар орқали берилган ҳар қандай сонни ифодалаш мумкин.

Ҳинлик санок системасининг асоси 10га тенг, яъни 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 рақамларидан иборат.

Оптилик санақ системасининг восси 10 га тенг. Буни 0,1,2,3,4,5,6,7,8,9, А, В, С, Д, Е, F гагина таъкин тоғган не шу турдаги санақлар орқали ҳар қандай сонларни ифодалаш мумкин. Бу санақ 0-10, 0-100, 0-1000, 0-10000, 0-100000, 0-1000000, 0-10000000, 0-100000000, 0-1000000000 килиб белгиланган.

Шуни маъна олганда, нечунки қўл санақ воссе санлар воссега, яъни ҳар қандай восси санақ системалари қўл санлар воссега.

Қуйида биз ЭХИ ва ЭХИИ га алоқидон бўлган санақ системаларига кўриб берамиз.

Санақ системалари санақларни ифодалаш усуллари бўлиб, нечунки, нечунки ва нопозицион /позицион бўлмаган/ санақ системаларига бўлилади.

Позицион санақ системаларида ҳар бир рақам санақлар таъкидида келмишига қараб ҳар қил қийматни билдиради. Қуйида санақ системасининг 10лик санақ системасининг таъкидида санақ системаларига ифодаланадиган бўла олади. Масалан, 8, 32, 325, 3254 сонларида 3 рақам қандайдир жойда бир қил қийматига қараб, уга асосланган ўрнига кўриб бериш, яъни 3 нинчи рақамнинг қийматини аниқлашди.

Нопозицион системалар ҳар бир рақам санақлар таъкидида келмишидан қатъий назар бир қил қийматни аниқлашди: Масалан, 10лик санақ системаси. Бу системаларда, масалан, 1, 2, 3 рақамлари қандайдир қийматига қарамай, бир, беш, ва ўн бирликларни ифодалашди.

Ўнлик санақ системаси. Системанинг сундай ателишига сабаб, санақларни ёзиш учун ўнга турлича рақам қўлланилади, яъни 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 ва 9. Масалан, икки минг уч юз қирқ икки бутун ўнлик санақ сонининг /2342,5/ қийматини ёзсак, қуйидагича бўлади:

$$2342,5 = 2 \cdot 10^3 + 3 \cdot 10^2 + 4 \cdot 10^1 + 2 \cdot 10^0 + 5 \cdot 10^{-1}$$

Ўнлик санақ системасидан бошқа санақ системалар ҳам мавжуд. Булар иккилик, учлик, бешлик, саккизлик санақ системасидир. Бу системалардан ҳам ўнлик системасидагига ўхшаб, унинг даражалари орқали ифода этилгандек ифодаланади.

$$N_q = K_n q^n + K_{n-1} q^{n-1} + \dots + K_1 q^1 + K_0 q^0$$

Бу ерда N - санок системадаги сон;
 q - системаларнинг асоси;
 K_n - хона тартиби.

Агар N_q - сонни қисқартириб ёзсак

булади.
$$N_q = K_n \cdot K_{n-1} \cdot K_{n-2} \dots \cdot K_1 K_0$$

Саккизлик санок системаси. Бу системадан сонлар нолдан то еттигача бўлган рақамлар билан ифодаланadi, 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7. Саккиз сони / система асоси / эса, иккита рақам билан ифодланади, яъни 10. Олтмиш тўқкиз сонини /1/ формулага асосан саккизлик системасида ёзсак қуйидагича бўлади:

$$69 = 1 \cdot 8^2 + 0 \cdot 8^1 + 5 \cdot 8^0$$

Шундай қилиб, унлик системасидаги 69 сони саккизлик системасида қисқартириб ёзсак 105 бўлади:

$$69 = 105$$

/10/ /8/.

Бунда индексда кўрсатилган ифода система бирлигини кўрсатади. Саккизлик санок системаси электрон ҳисоблаш машиналарида ҳисоб-ҳисобларни ечиш учун қўшимча равишда ишлатилади.

Иккилик санок системаси энг кам рақамлар 0 ва 1 дандан тузилади. Бу системадаги сонлар 0 билан 1 нинг комбинацияси билан ёзилиб, унинг асоси 10 каби ёзилади.

/1/ формулани иккилик системасига мослаб ёзсак:

Бу ерда K коэффициентлари фақат иккита қиймат / 0 ва 1 / ни қабул қилади.

$$69 = 1 \cdot 2^6 + 0 \cdot 2^5 + 0 \cdot 2^4 + 0 \cdot 2^3 + 1 \cdot 2^2 + 0 \cdot 2^1 + 1 \cdot 2^0$$

/10/1 0 0 0 1 0 1

Шундай қилиб:

$$69_{/10/} = 1000101_{/2/}$$

сонларни иккилик санок системасида ёзиш анча узун бўлади, лекин ишлатиладиган белгилар кам бўлади / 0 ва 1 /.

I-жадвалда hozirgi даврда ЭХМ ларда кенг кулланилаётган санок системаларида рақамлар таққослаб кўрсатилган.

Жадвал I

Санок системалари

:	:	:	:	:	:	:	:
0,0625	0,0001	0,04	0,11	11	1011	13	В
0,125	0,001	0,1	0,2	12	1100	14	С
0,25	0,01	0,2	0,4	13	1101	15	Д
0,5	0,1	0,4	0,8	14	1110	16	Е
1	1	1	1	15	1111	17	Р
2	10	2	2	16	10000	20	10
3	11	3	3	17	10001	21	11
4	100	4	4	18	10010	22	12
5	101	5	5	32	100000	40	20
6	110	6	6	100	1100100	144	64
7	111	7	7				
8	1000	10	8				
9	1001	11	9				
10	1010	12	А				

Икки тургун ҳолатга эга бўлган элемент /триггер/ жуда содда "ҳа" ва "йўқ" /уланган ёки уланмаган/ принципда ишлайди. Шунинг учун ҳам иккилик сон ҳоналарини шу элементлар ёрдамида ифодаланган. Элементнинг битта тургун ҳолати 0 ни, иккинчи тургун ҳолати 1 ни ифодалайди. Иккилик санок системасидаги рақамларнинг элемент - ларда ифодаланиши жуда содда.

Мисол учун иккита сонни бир-биридан айирсак:

$$\begin{array}{r} 10101 \text{ /яигирма бир/} \\ - 01010 \text{ /ун/} \\ \hline \end{array}$$

$$1011 \text{ /ун бир/}$$

Иккилик санок системасидаги сонларни кўпайтириш қондаси 4-жад -
валда кўрсатилган. Ҳалик системада қандай кўпайтирилса, бу система
да ҳам шундай кўпайтирилади. Мисол учун:

4 - жадвал

$$0.0 - 0$$

$$0.1 - 0$$

$$1.0 \neq 0$$

$$1.1 - 1$$

$$\begin{array}{r} 1101 \\ \times 1011 \\ \hline 1101 \\ 1101 \\ 0000 \\ 1101 \\ \hline 10001111 \end{array}$$

Иккилик сонларни бўлишда кўпайтириш ва айриш жадвалларидан фойда-
ланилади. Мисол учун

5 - жадвал

$$0:1-0$$

$$1:1-1$$

$$110101110/430/$$

$$-1010$$

$$-1101$$

$$\underline{1010}$$

$$1111$$

$$-1010$$

$$1010$$

$$-1010$$

$$0000$$

$$\underline{1010 /10/}$$

$$101011/43/$$

М.З. К. Г.
М.З. К. Г. Д. М.

Кўриб ўтилган мисолларга кўра, ўнлик ва иккилик системаларида кўпайтириш амаллари бир хил, лекин иккилик системадаги арифметик амаллар, айниқса кўпайтириш ва бўлиш анча осонроқ.

ИЗОХ: Иккилик саноқ системасида ўзаро иккита бирга тенг рақамлар разрядма-разряд қўшилганда 10 ҳосил бўлиб, 0 шу разряд рақамлари тагига ёзилади, 1 рақами эса дилда сақланиб, кейинги разряд қийматига қўшилади. Разрядлаб айриш амали бажарилганда Одан 1 ни айриш учун қиймати 1га тенг бўлган катта разряд қийматдан 1 бирлик қарзга олинади. /10лик саноқ системасидagi каби/ ва кейинги айриш одатдагидек бажарилади.

Бўлиш амали кўп марта қўшиш ва силжитиш операцияларидан ташкил топади. Бунда 2 ҳол бўлиши мумкин: агар кўпайтириш жараёни кўпайтирувчининг катта ҳадидан бошлаб амалга оширилса, силжиш ўнг томонга қараб, кўпайтириш кўпайтирувчининг кичик ҳадидан бошланса, силжиш чапга қараб сурилади. Сурилган ҳадлар одатдагидек ҳадлаб қўшилиб, натижа чиқарилади.

Бўлиш амали ҳам оддий арифметик бўлиш амали каби бажарилади, бунда фақат иккилик сонларни айриш ва кўпайтириш қоидаларига риоя қилинса бас.

Сонларни бир системадан
иккинчи системага ўтказиш.

Сонларни бир системадан иккинчи бир системага ўтказиш учун ҳар қандай сонни ўтказилиши керак бўлган саноқ системаси асосига бўламиз ва қолдикни пастдан юқорига қараб ёзиб чиқамиз. Қолдикнинг бундай ёзилиши бизга сонни иккинчи бир саноқ системасида кўринишини ифодалаб беради. Мисол учун 90 сонини иккилик системасига утказсак:

$$\begin{array}{r}
 90 \\
 - 90 \\
 \hline
 0
 \end{array}
 \quad
 \begin{array}{r}
 1 \ 2 \\
 \hline
 451 \\
 \hline
 44 \\
 \hline
 1
 \end{array}
 \quad
 \begin{array}{r}
 2 \\
 \hline
 22 \\
 \hline
 22 \\
 \hline
 0
 \end{array}
 \quad
 \begin{array}{r}
 2 \\
 \hline
 11 \\
 \hline
 10 \\
 \hline
 1
 \end{array}
 \quad
 \begin{array}{r}
 2 \\
 \hline
 5 \\
 \hline
 4 \\
 \hline
 1
 \end{array}
 \quad
 \begin{array}{r}
 12 \\
 \hline
 2 \\
 \hline
 2 \\
 \hline
 0
 \end{array}
 \quad
 \begin{array}{r}
 1 \ 2 \\
 \hline
 1
 \end{array}$$

ўқиш йўналиши

Шундай қилиб $90/10/ \neq 1011010/2/$

Худди шу равишда каср сонларни ҳам бир системадан иккинчи бир системага ўтказиш мумкин. Каср сонларни бир системадан иккинчи системага ўтказиш учун каср сонларни системанинг асосига кетма-кет кўпайтириш керак. Янги системадаги каср сон кўпайтириш натижасида ҳосил бўлган бутун сонлар билан ифодаланади. Мисол учун

0,3125 каср сонни иккилик сонга ўтказайлик.

$$\begin{array}{r}
 0,3125 \\
 \times 2 \\
 \hline
 0,6250 \\
 \times 2 \\
 \hline
 1,2500 \\
 \times 2 \\
 \hline
 0,5000 \\
 \times 2 \\
 \hline
 10000
 \end{array}$$

Шундай қилиб, $0,3125/10/ = 0,0101/2/$ булади.

Сонларни саккизлик системадан иккилик системага ўтказиш ҳамда унинг аксини қуйидагича амалга ошириш мумкин:

а/ ҳамма саккизлик системадаги рақамларни иккилик системасидаги рақамлар билан уч хонали қилиб ёзиб олиш;

б/ ҳамма иккилик системасидаги рақамларни саккизлик системасидаги рақамлар билан бирхонали қилиб ёзиб олиш керак. Мисол учун

14035 саккизлик системасидаги сонни иккилик системасидаги сонга ўтказсак:

1	4	0	3	5
001	100	000	011	101
14035	=	0,01100	000011	101
		$/10/$		$/2/$

Сонларни иккилик саноқ системадан саккизлик саноқ системасига ўтказиш учун вергулдан чапга ва ўнгга қараб рақамларни уч хонали қилиб ақратиб керак.

Агарда чапдаги ёки ўнгдаги уч хонали рақам тўлмаса, уларни ноллар билан тўлдириш зарур. Ҳар бир иккилик системасидаги уч хонали рақамни саккизлик системасига тўғри келадиган рақамлар билан алмаштириш мумкин.

Мисал учун $11\ 111010$, 1011101 иккилик системасидаги сонни саккизлик системага ўтказсак, вергуддан чапга ва ўнгга қараб рақамларни уч хонали қилиб қуйидагича ажратамиз:

$11\ 111\ 010\ 101\ 110\ 1$

Чап ва ўнг томондаги рақамлар тўлиқ эмас, шунинг учун буларни ноллар билан тўлдирамиз. Натижада уч хонали рақамлар ҳосил бўлади:

ди: $011\ 111\ 010\ 101\ 110\ 100$

Энди саккизлик системасига тўғри келадиган рақамлар билан алмаштираемиз, қуйидагича бўлади:

$372,564$

$11111010, 1011101_2 - 372,564_8$

Яна бир мисал, 10 лиқдан 8 лиққа ва 10 лиқдан 16 лиққа ўтиш учун қуйидаги мисолни кўрамиз.

125 ўнликдан 8 лиққа ўтиш

$$\begin{array}{r} 125\ 1 \\ \underline{8} \\ 45 \\ \underline{40} \\ 5 \end{array} \quad \begin{array}{r} 8\ 1 \\ \underline{15} \\ 8 \\ \underline{7} \end{array} \quad \begin{array}{r} 1 \\ 1 \\ 1 \end{array} \quad \begin{array}{r} 8 \\ 1 \end{array}$$

Ўнлик
Қуналиқ

Демак, $125 / 10$

$- 175 / 8$ бўлар экан

125 ўнликни 16 лиққа ўтиш

$$\begin{array}{r} 125 \\ \underline{112} \\ 13 \end{array} \quad \begin{array}{r} 1\ 16 \\ \underline{7} \end{array}$$

Демак $125 / 10 - 7\ 13 / 16$ бўлар экан.

Электрон ҳисоблаш машиналарида

иккилик ҳисоблаш системасидаги сонларнинг ифодаланиши.

Электрон ҳисоблаш машиналарида сонларни ифодалаш учун бир ёки бир неча турғун ҳолатга эга бўлган элементлар ишлатилади.

Ҳар бир рақамга элементнинг битта турғун ҳолати тугри келиши керак. Рақамларни электрон ҳисоблаш машиналарида тасвирлаш учун қуйидаги элементлар: электрон лампалар, конденсатор, реле ва транзисторлар, ферромагнитлар ва ҳоказолар хизмат қилади.

Бу элементлар икки турғун ҳолатидан ҳеч бўлмаганда битта турғун ҳолатида бўлади. Масалан, электрон лампа ток ўтказса / лампа очик / ёки ток ўтказмаса / лампа бёрк /, конденсатор зарядланиши ёки разрядланиши, реле - улаши ёки уламаслиги, ферромагнит элементлар магнитланиши ёки магнитсизланиши мумкин ва ҳоказо.

Биз ўнлик ҳисоблаш системасига ўрганиб қолганмиз, лекин бу системани электрон ҳисоблаш машинасига қўллаш учун шундай элемент топиш керакки, бу элемент ўнга турғун ҳолатга эга бўлиши лозим. Бундай элементларни тузиш анча мураккаб. Шунинг учун ҳам ўнлик санок системаси машина учун ноқулай.

Электрон ҳисоблаш машиналарида асосан иккилик санок системаси қўлланилади. Бу системада ҳар қандай сонларни 0 ва 1 нинг комбинацияси ёрдамида ифодаланилади.

Электрон ҳисоблаш машиналарида иккилик ҳисоблаш системасидаги сонлар икки хил усул билан - статик /потенциалли код ва динамик / импульсли код / равишда ифодаланиши мумкин. Статик усулда иккилик рақамларни ҳар хил шаклда ифодалаш мумкин.

3-расм 25 сонининг машинада ифодаланиши. Бунда 0 ёки 1 кучланиш сатҳлари билан ифодаланади. Бирни ифодалаш учун ёқоря кучланиш сатҳи U_0 , нолни эса паст кучланиш сатҳи U_1 қўлланилади. Динамик усулда иккилик рақамлар ифодаланганда импульслар маълум кенгликка эга бўлади.

Одатда, бирни ифодалаганда импульс бўлиб, нолни ифодалаганда импульс бўлмайди. Машинага сонлар импульслар коди равишда киритилади. Масалан, 25 сонини олсак, бу кетма-кет импульсларни тасвирлайди. /Зрасм/.

2. Рақамли машиналарда сонларнинг ифодаланиши

Бундай машиналарда сонлар икки хил шаклда табиий ва нормал шаклда ифодаланади.

Табиий шаклда ифодаланган бутун ва каср сонларни ажратиб турувчи вергул ўзгармайди. Шу сабабли жикку табиий шаклда ифодаланган сонларни ўзгармайдиган вергулли деб аталади. Бу принцилда қурилган машиналарни ўзгармайдиган вергулли машиналар дейилади.

Ҳар бир машинани лойихалашдан олдин бутун ва каср сонига нечтадан хона тўғри келишлиги белгиланиб олинади. Агар учта бутун сондан кейин вергул қўйилса, у ҳолда машинада бўладиган операцияларнинг ҳаммаси шу тарзда ифодаланади, яъни

III, OII

OIO, IOI ва ҳоказо.

Машиналарда сонларни кўпайтиришда ёки бошқа бирор амални бажараётган вақтда сонлар машинада мўлжалланган сон хоналаридан ошиб кетиши мумкин. Бундай пайтда ҳисобланган натижалар нотўғри бўлиб чиқади.

Шунинг учун ҳам дастлабки маълумотларни, керакли масштаб-ди коэффициентларни танлаш бир оз қийинроқ бўлиб, у программа тузувчи математикка боғлиқдир.

Одатда вергулни биринчи хонадан /юқори/ кейин қўйилади, шунда ечиладиган масалалардаги сонлар қиймати бирдан камб бўлади. Масалан:

O, IOOOI

O, IOIOIO ва ҳоказо.

Вергулдан олдинги биринчи хона шу соннинг мусбат ёки манфий эканлигини кўрсатиб беради.

Нормал шаклдаги сонлар иккита сон группаси билан ифодаланади. Сонларнинг биринчи группаси мантиссани ифодаласа, иккинчиси эса тартибини ифодалайди. Умуман олганда нормал шаклдаги A сони қуйидагича ифодаланади:

$$A = R \cdot a_k \cdot 10^k$$

$$k = C$$

бу формулада:

- соннинг тартиби, бутун сон
- соннинг мантиссаси, бу соннинг абсолют қиймати

вақт бирдан кам. Агар 998,333 сони нормал шаклда ифодалаш керак бўлса, - у ҳолда қуйидагича ёзамиз:

$$998,333 = 0,998333 \cdot 10^3$$

бу ҳолда вергулни унга ёки чапга суриб сонларни нормал шаклга келтириш мумкин. Мисол учун машинада мантиссани ифодалаш учун олтинчи тартибини ифодалаш учун икки хона ажратилган бўлса, у ҳолда қуйидагича ёзамиз:

$$+ 998333 + 03$$

ёкин бу сони қуйидагича ёзиш ҳам мумкин:

ёкин бу сони қуйидагича ёзиш ҳам мумкин:

$$998,333 = 0,00998333 \cdot 10^5$$

$$998,333 = 0,000998333 \cdot 10^6 \text{ ва хоказо.}$$

он тартиби манфий бўлиши ҳам мумкин. Қуйидаги сони кўрайлик:

0,00567021 у ҳолда бу сони қуйидагича ёзиш мумкин:

$$0,00567021 = 567021 \cdot 10^{-2}$$

нормал шаклда ёзсак:

$$+ 567021 - 02$$

ёкин нормал шаклда олинган соннинг сон тартиби, вергул ҳолати ва тартибини кўрсатиб беради.

Биз кўрган мисоллар ўнли санок системасида бўлиб, машина иккилик санок системасида ишлайди. Шунинг учун иккилик санок системасида кўрамиз. Масалан:

$1010, II$ берилган бўлса, у ҳолда бу сонни қуйидагича ёзиш-
миз мумкин:

$1010, II$ берилган бўлса, $1010, II = 0,1010 \cdot 10^{100}$,

бу ерда 10 - системанинг асоси,

Нормал шаклда эса

$$+ 1010 + 100$$

Нормал шаклда ифодаланган сонларда вергулни истамаган томон-
га суриш мумкин. Шунинг учун ҳам бу машина ўзгарувчан вергул-
ли машина деб аталади. Машиналарга ёзиладиган сонлар нормал ϕ
бўлиши керак.

Нормал сон деб, вергудан кейин мантиссанинг биринчи раз-
ряди "ноль" дан фарqli бўлган $/1,9/$ сонга айтамыз.

Мисол учун:

$$0,135 \cdot 10^0 ; 0,325 \cdot 10^2 \text{ ва х.к.}$$

Нормаллашган сон деб эса, вергудан кейин мантиссанинг биринчи
разряди "ноль" бўлган сонга айтамыз.

Масалан: $0,015 \cdot 10^{10} ; 0,0022 \cdot 10^0$ ва х.к.

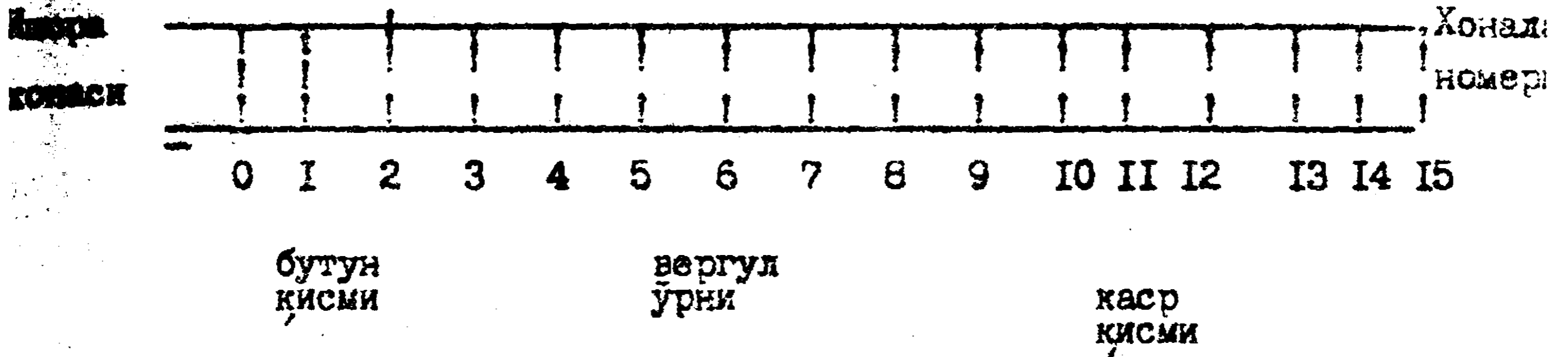
Ҳозирги чиқарилаётган универсал ҳисоблаш машиналарида сон-
ларни табиий ва нормал шаклда ифодалаш мумки.

§ 3. Машина хотирасига сонларни ёзиш

Рақамли машиналарда иккилик рақамларни хотирлаш учун икки
турғун ҳолатига эга бўлган элементлар ишлатилади. Сонни маши-
нада ифодалаганда битта катаги сарф бўлади. Сон хоналарининг
узунлиги универсал машиналарда 16, 32, 64 иккилик хоналарини
ташкил этиши мумкин.

Ўзгармайдиган вергулли машиналарнинг хотира
катагига сонларни ёзиш.

Ўзгармайдиган вергулли машиналардаги хотира катаклари ишо-
ра хонаси ва рақамли хоналарга бўлинади. Ишора хонаси сонлар-
нинг мусбат ёки манфий эканлигини кўрсатиб беради. Рақамли хо-
нада, сонларнинг бутун ва каср қисмлари ифодаланади $/2$ расм/.

2 расм. Ўзгармайдиган вергулли машиналардаги хотира катагининг тасвири.

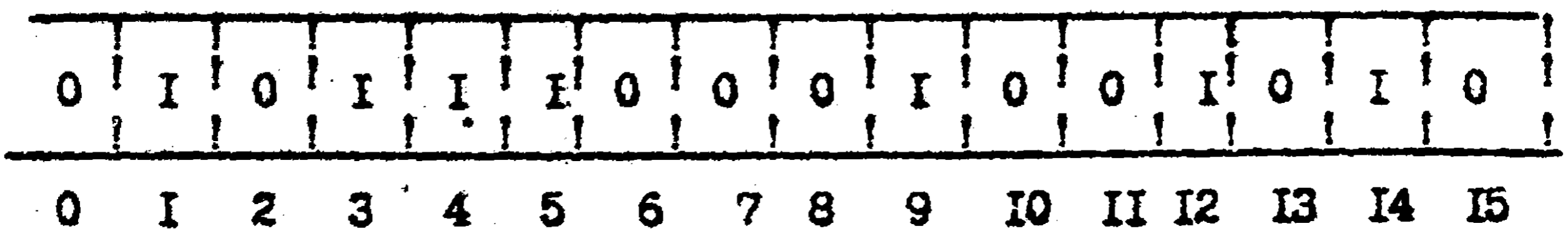
Схемадан кўришиб турибдики, машина катагининг биринчидан тўртинчи номеригача сонларнинг бутун қисми, бешинчидан ўн бешинчи номер гача каср қисми ёзилар экан.

Машиналарда сонларни белгилаш қуйидагича қабул қилинган:

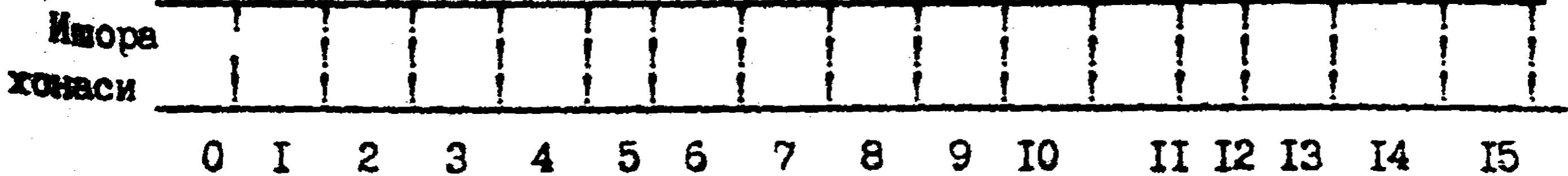
$$\begin{aligned} " + " &= 0 \\ " - " &= 1 \end{aligned}$$

Шундай қилиб, хотира катагининг ишора хонасида ноъль бўлса сон мусбат, бир бўлса сон манфий бўлади, яъни

1011, 10001101101 иккилик сонни ёзиш схемаси /3 расм/.

3 расм. Ўзгармайдиган вергулли машинанинг хотира катагига + 10011, 10001101101 иккилик сонни ёзиш схемаси рақамли хоналар

4 расм. Биринчи сон хонасидан кейин қўйилган вергулли тасвирловчи схема.

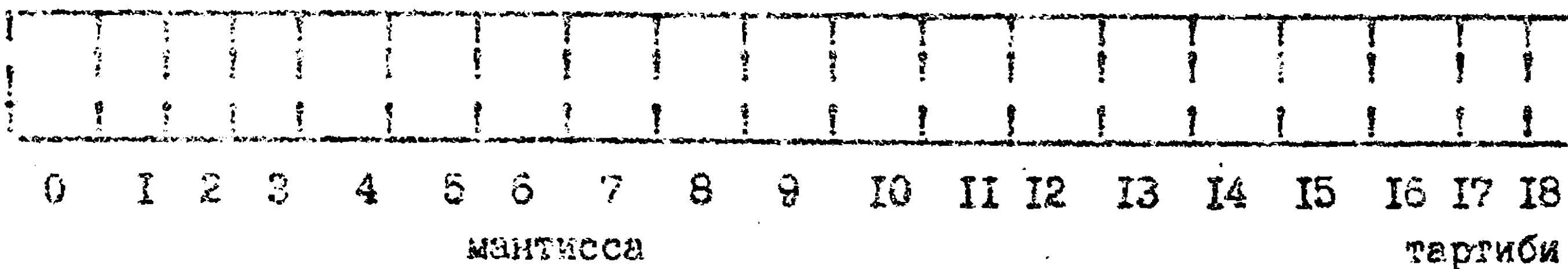
Агарда сон манфий бўлганда, нолинчи номерида бир бўлган бўлув эди. Масштабли коэффициентларни танлаш ўнгай бўлишлиги учун қўйиладиган вергул биринчи хонадан кейин / яъни ишора хонадан кейин / қўйилади / 4 расм /.

Ўзгарувчи вергулли машиналарнинг хотира каталарига сонларни ёзиш.

Масштабли коэффициент қўлланиши ўзгармайдиган вергулли машинанинг асосий камчилигидир. Лекин бу камчиликни ўзгарувчи вергулли машиналарда бартараф этилади. Ўзгарувчан вергулли машиналар хотирасининг каталари рақамли ва ишора хоналардан ташқари вергулли қандай ҳолатда турганлигини ифодаловчи қўшимча хоналарни ҳам ўз ичига олади. Машиналарда сон мантиссасини ифодалаш учун 30-36 хона ва тартибни ифодалаш учун эса 6-7 хона қабул қилинади. Бу ерда, нолинчи номерда мантиссанинг манфий ёки мусбат эканлигини белгилловчи хонаси, биринчидан ўн унчи номерда сон мантиссаси, ўн тўртинчи номердан то ўн саккизинчи номергача бўлган сон хонасида соннинг тартибни кўрсатувчи хоналар жойлашади / 5 расм /

Мантисса
ишораси

Тартиб ишораси

5 расм. Ўзгарувчи вергулли машиналардаги хотира каталарининг тасвири

Сон тартиби учун ажратилган хонанинг ўн тўртинчи номерида сон тартибининг ишора хонаси жойлашади.

§ 4. Манфий сонларнинг ифодаланиши

Электрон рақамли ҳисоблаш машиналарида бажариладиган арифметик амаллар қўшимча ёрдамида бажарилади. Агарда сонларни бир-биридан

иш керак бўлса, у ҳолда махсус кодлар ёрдамида бу сонлар бир-бирига кўшилади. Машиналарда сонларни ифодалаш учун тўғри, тескари, кўшимча кодлар, модификацияланган тескари ва кўшимча код қўлланилади. Сонларни кўпайтириш ва бўлишда тўғри кодлар қўллангандек, сонларни айиртиришда эса кўшимча ва тескари кодлардан фойдаланилади.

Мусбат сонлар ҳамма кодларда бир хил, манфий сонлар кодларда турлича ифодаланади.

Ўзгармайдиган вергулли машиналарда сонларни кўшиш ва айириш

Тўғри код. Тўғри коддаги сон $X = \pm 0, X_1 X_2 X_3 X_4 \dots X$ бўлса, у ҳолда $[X]_{\text{туғ}}$ билан белгилаймиз.

Тўғри кодни қуйидаги формула билан ифода қилдишимиз мумкин:

$$[X]_{\text{туғ}} \begin{cases} X \text{ агарда } X \geq 0 \\ 1-X \text{ агарда } X < 0 \end{cases}$$

Агар X - мусбат сон бўлса, у ҳолда қуйидагича ёзамиз:

$$[X]_{\text{туғ}} = 0, X_1 X_2 X_3 X_4 \dots X = X.$$

Агар X - манфий сон бўлса, у ҳолда:

$$X_{\text{туғ}} = 1, X_1 X_2 X_3 X_4 \dots X_{\text{п}} - 1 / 0, X_1 X_2 X_3 X_4 \dots X_{\text{п}} / = 1-X.$$

Мисол учун:

$$1/X = 0, 1010 \quad X_{\text{туғ}} = 0, 1010$$

$$Y = 0, 0101 \quad Y_{\text{туғ}} = 0, 0101$$

$$X + Y = 0, 1111 \quad X_{\text{туғ}} + Y_{\text{туғ}} = 0, 1111$$

$$2/X = -0, 0110 \quad X_{\text{туғ}} = 1, 0110$$

$$Y = 0, 1001 \quad Y_{\text{туғ}} = 0, 1001$$

$$X_{\text{туғ}} + Y_{\text{туғ}} = 1, 1111$$

Тескари код. Тескари кодда мусбат сон ўзгармайди. Манфий сон бўлса, ибора ҳолида бир бўлиб, мантиссадаги ноллар бирларга, бирлар эса нолларга алмаштирилиб ёзилади. Агар мусбат сон берилган бўлса, у ҳолда

$$[X]_{\text{тес}} = [\bar{X}]_{\text{тўр}} = X \text{ бўлади}$$

Агар манфий сон бўлса $X = -0, X_1 X_2 X_3 X_4 \dots X_n$, у ҳолда тескари кодда $[-1 X \leq 0]$ қуйидагича ёзамиз:

$$[X]_{\text{тес}} = 1, X_1 X_2 X_3 X_4 \dots X_n.$$

Бу ерда агар $X_i = 1$ бўлса, $\bar{X}_i = 0$ бўлади, агарда $X_i = 0$ бўлса, $\bar{X}_i = 1$ бўлади.

У ҳолда

$$[X]_{\text{тес}} - X = 1, X_1 X_2 X_3 X_4 \dots X_n - /0, X_1 X_2 X_3 X_4 \dots X_n/ = 1, X_1 X_2 X_3 X_4 \dots X_n + 0, X_1 X_2 X_3 X_4 \dots X_n = 1, \text{IIII} \dots \text{I}.$$

Манфий сон билан тескари кодда олинган манфий соннинг фарқи қуйидагича ёзилади:

$$[X]_{\text{тес}} = 1, \text{IIII} \dots \text{I} + X.$$

Шундай қилиб, $1, \text{IIII} \dots \text{I} = 10 - 1, 10^{-n}$ ёзсак, у ҳолда утлазни формуласи қуйидагича бўлади:

$$[X]_{\text{тес}} = \begin{cases} X & \text{агарда } X \geq 0 \\ 10 - 1 - 10^{-n} + X & \text{агарда } X \leq 0 \end{cases}$$

нолини икки хил йўл билан ифодадаш мумкин:

$$[0]_{\text{тес}} = 0, 0000 \dots 0$$

$$[-0]_{\text{тес}} = 10 - 1 - 10^{-n} = 1, \text{IIII} \dots \text{I}$$

Биринчисини мусбат ноль коди, иккинчисини эса манфий ноль коди деб аталади. Шундай деб аталса ҳам одатда уларни ноль коди деб олинади.

Агарда иккита сонни қўшиб вақтида ишора хонасида қўчириш бири мавжуд бўлиб қолса, у ҳолда бу бир кичик хоналарга қўшилади. Бундай операцияни прикилик қўчириш деб аталади. Тескари кодда баҳарлашадиган операцияларнинг тўртта ҳолини кўриб чиқайлик:

I/. иккита қўшилувчи мусбат, яъни ҳисси ҳам мусбат бўлган ҳолда, ғани $0 \leq X \leq 1; -1 < Y < 0; 0 \leq X + Y < 1.$

У ҳолда $[X]_{\text{тес}} [Y]_{\text{тес}} = X + 10 - 1, 10^{-n} + Y = 10 + /X + Y/ - 1, 10^{-n}.$

$$-1 \gg X > 0; \quad -1 \gg Y > 0; \quad -1 \gg X + Y > 0.$$

У холда:

$$[X]_{\text{тес}} = Y_{\text{тес}} = 10 - 1 \cdot 10^{-n} + X + 10 - 1 \cdot 10^{-n} - Y = 10 - 1 \cdot 10^{-n} + 10 - 1 \cdot 10^{-n} - /X - Y/$$

Циклик кўчириш бўлганини сабабли қуйидагича ёзамиз:

$$X_{\text{тес}} + Y_{\text{тес}} = 10 - 1 \cdot 10^{-n} + -1 \cdot 10^{-n} /X + Y \text{ тес}$$

Мисол:

$$X = -0,0101 \quad X_{\text{тес}} = 1,1010$$

$$Y = -0,1001 \quad Y_{\text{тес}} = 1,0110$$

$$\begin{array}{r}
 X_{\text{тес}} \quad + \quad Y_{\text{тес}} = 11,0000 \\
 \qquad \qquad \qquad \quad \quad | \qquad \quad \quad | \\
 \qquad \qquad \qquad \quad \quad \underline{1} \qquad \quad \quad \underline{1} \quad + \\
 \qquad \qquad \qquad \quad \quad \hline
 \qquad \qquad \qquad \quad \quad 1,0001
 \end{array}$$

Циклик кўчиришдан кейин

$$X + Y_{\text{тес}} = 1,0001$$

Қўшимча код. Қўшимча кодни $X_{\text{қўш}}$ билан белгилаймиз. Агар сонлар мусбат бўлса X 0 у холда

$$X_{\text{қўш}} = X_{\text{тес}} - X.$$

Агарда сонлар манфий бўлса, у холда ивора қонасида бир ёзилиб, мантиссясида тўртинчи ноллар ўрнига бирлар, бирлар ўрнига ноллар ёзилади ҳамда кичик қонасига бир қўшилади.

Агар $X = 0$, $X_1 X_2 X_3 X_4 \dots X_n$ манфий сон бўлиб, қуйидаги шартга бўйсунса, $0 \leq |X| \leq 1$, у холда қўшимча кодда қуйидагича ёзилади:

$$X_{\text{қўш}} = 1, X_1 X_2 X_3 X_4 \dots X_n + 0,0000 \dots 1.$$

Бу ерда агарда $X_i = 1$ бўлса, $X_i = 0$ бўлади,
агарда $X_i = 0$ бўлса, $X_i = 1$ бўлади.

у холда

$$\begin{array}{l}
 [X]_{\text{қўш}} = X = 1, X_1 X_2 X_3 X_4 \dots X_n + 0,0000 \dots 1 - /0, X_1 X_2 X_3 X_4 \dots X_n / = \\
 - 1,111 \dots 1 \quad 0,0000 \dots 1 - 10.
 \end{array}$$

Буни бошқача ҳам ифодалаш мумкин:

$$[X]_{\text{қўш}} = \left\{ \begin{array}{l} 10 + X, \\ \dots \end{array} \right.$$

Бу ерда 10 - иккилик саноқ системасидаги икки сон,

қўшимча кодда бажарилган операциялар қўшимча кодда олинади.

Тескари ва қўшимча кодларда сонларни қўшиш вақтида хоналар турининг тўлиб кетиши

Тескари ва қўшимча кодда сонларни қўшаётган вақтда қўшилувчи сонларнинг абсолют қиймати бирдан катта бўлса, хоналар тури тўлиб кетади. Яъни: $X + Y > 1$, натижада ҳисобланаётган натижалар нотўғри бўлиб чиқади.

Мисол: Тескари кодда қўшилаётган вақтда хоналар турининг тўлиб кетиши

$$1/. X = -0,1101 \quad X_{\text{тес}} = 1,0010 \quad 1,0010$$

$$Y = -0,1011 \quad Y_{\text{тес}} = 1,0100 + 1,0100$$

$$X+Y = 1,1000 \quad X_{\text{тес}} + Y_{\text{тес}} = \text{мавжуд эмас} \quad \begin{array}{r} 10,0110 \\ \underline{} \\ 0,0111 \end{array}$$

Демак, $X - Y = -1,1000$ манфий сон урнига $0,0111$ мусбат сон чиқмоқда.

$$2/. X = 0,1101 \quad X_{\text{тес}} = 0,1101 \quad 0,1101$$

$$Y = 0,2011 \quad Y_{\text{тес}} = 0,1011 \quad 0,1011$$

$$X + Y = 1,1000 \quad X_{\text{тес}} + Y_{\text{тес}} = \text{мавжуд эмас}, 1,1000$$

Олинган натижа тескари кодда олинган, $0,0111$ соннинг қийматини беради, яъни бу сон $X + Y$ йигиндисиغا тенг эмас.

Мисол: Қўшимча кодда қўшилаётган вақтда хоналар турининг тўлиб кетиши.

$$1/. X = 0,1111 \quad X_{\text{қуш}} = 1,1110 \quad 1,1110$$

$$Y = 0,1111 \quad Y_{\text{қуш}} = 1,0001 + 1,0001$$

$$X + Y = 1,0001 \quad X_{\text{қуш}} + Y_{\text{қуш}} = \text{мавжуд эмас}, \begin{array}{r} 10,1111 \\ \underline{} \\ 0,1111 \end{array}$$

Қўшимча кодда қўшилган сонларнинг натижаси $0,1111$ бу X йигиндисиغا тенг эмас,

$$2/. X = 0,1011 \quad X_{\text{қуш}} = 1,0101 \quad 1,0101$$

$$Y = -0,1101 \quad Y_{\text{қуш}} = 1,0011 + 1,0011$$

$$X + Y = -1,1000 \quad X_{\text{қуш}} + Y_{\text{қуш}} = \text{мавжуд эмас}, \begin{array}{r} 10,1000 \\ \underline{} \\ 0,1000 \end{array}$$

Қўшимча кодда қўшилган соннинг қиймати мусбат $0,1000$, лекин ҳақиқий қиймати манфий $-1,1000$.

Қўшимча кодда ҳам ноль икки хил йўл билан ифодаланadi.

$$[0]_{\text{қўш}} = [+0,0000\dots -20]_{\text{қўш}} = 0$$

$$[0]_{\text{қўш}} = [-0,0000\dots 0]_{\text{қўш}} = 10 - 0 = 10$$

Агарда машинанинг ишора хонасининг чап томонида хона бўлмаса, 10 тушиб қолади. Ишора хонасида эса ноль қолади.

Шундай қилиб, қўшимча код машинада қуйидагича ифодаланadi:

$$[+0]_{\text{қўш}} = [+0,0\dots 0]_{\text{қўш}} = 0$$

Умуман олганимизда

$$X_{\text{қўш}} = \begin{cases} X & \text{агарда } X \geq 0 \text{ бўлса} \\ 10 + X & \text{агарда } X < 0 \text{ бўлса.} \end{cases}$$

Қўшимча кодда сонларни қўшишда ҳам тўрт ҳол бўлиши мумкин.

Чунончи,

1/. Иккала қўшилувчилари мусбат бўлганда:

$$0 \leq X < 1; \quad 0 \leq Y < 1; \quad 0 < X + Y < 1.$$

у ҳолда $[X]_{\text{қўш}} + [Y]_{\text{қўш}} = X + Y_{\text{қўш}} = X + Y$

Мисол

$$\begin{array}{r} X = 0,0101 \quad X_{\text{қўш}} = 0,0101 \\ Y = 0,1010 \quad Y_{\text{қўш}} = 0,1010 \\ \hline \end{array}$$

$$X + Y_{\text{қўш}} = 0,1111$$

2/. Қўшилувчиларнинг бири мусбат, иккинчиси эса манфий, уларнинг иккинчиси мусбат бўлганда:

$$0 \leq X < 1; \quad -1 < Y < 0; \quad 0 < X + Y < 1.$$

$$[X]_{\text{қўш}} = X; \quad [Y]_{\text{қўш}} = 10 + Y$$

$$[X]_{\text{қўш}} + [Y]_{\text{қўш}} = 10 + X + [Y]_{\text{қўш}}$$

Қўшимча кодда сонларнинг қўшилиши натижасида кўчириш бир бўлиб қолса, бу бир ҳисобга олинмай ташлаб юборилади.

Мисол:

$$\begin{array}{r} X = 0,1010 \quad [X]_{\text{қўш}} = 0,1010 \\ Y = 0,0011 \quad [Y]_{\text{қўш}} = 1,1101 \\ \hline [X]_{\text{қўш}} \quad [Y]_{\text{қўш}} = 10,0111 \end{array}$$

Бирини ташлаб юборсак, у ҳолда

$$[X]_{\text{қўш}} [Y]_{\text{қўш}} = 0,0111 \text{ бўлади}$$

Машинанинг хоналар тури тўлиб кетганда машина автоматик равишда тўхтайди. Бу қайтарилмаслиги учун масштабли коэффициентларни ўзгартириш лозим. Дкоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, кўшилувчиларнинг /X ва Y/ ишоралари бир хил бўлса, хона тури тўлиб кетади.

Агар тескари ва кўшимча кодларда кўшилаётган сонларнинг бутун қисмида бир бўлса, йириндисининг бутун қисмида ноль бўлади ва аксинча, агарда кўшилувчи кодларнинг бутун қисми ноль бўлса, йириндисининг бутун қисмида бир бўлади.

Хона турининг тўлиб кетиши модификацияли кўшимча ёки модификацияли тескари кодларда аниқлаш анча осон.

Модификацияли кўшимча коднинг кўшимча коддан фарқи шуки, сонларнинг мусбат ёки манфий эканлигини кўрсатувчи ишора хонаси икки хонадан иборат бўлади. Модификацияли кўшимча кодни $X^M_{\text{куш}}$ деб белгилаймиз.

Модификацияли кўшимча кодда иккилик тўрри каср қуйидаги формула билан ифодаланади:

$$[X]^M_{\text{куш}} = \begin{cases} X & \text{агарда } X \geq 0 \text{ бўлса} \\ 100 + X & \text{агарда } X < 0 \text{ бўлса.} \end{cases}$$

Агарда $X = 0, X_1 X_2 X_3 X_4 \dots X_n$ бўлса, у ҳолда модификацияли кўшимча кодда қуйидагича ёзамиз:

$$[X]^M_{\text{куш}} = 00, X_1 X_2 X_3 X_4 \dots X_n.$$

Агар $X = -0, X_1 X_2 X_3 X_4 \dots X_n$ бўлса, у ҳолда

$$[X]^M_{\text{куш}} = 00, X_1 X_2 X_3 X_4 \dots X_n.$$

Модификацияли кўшимча кодда мавжуд бўладиган циклик кўчириш бири ташлаб юборилади.

Мисол: I/. $X = 0, 1100$ $[X]^M_{\text{куш}} = 00, 1100$

$$Y = 0, 0101 \quad [Y]^M_{\text{куш}} = 11, 1011$$

$$[X]^M_{\text{куш}} + [Y]^M_{\text{куш}} = 100, 0111$$

Ишора хонасининг чап томонидаги бири ташлаб юборсак, у ҳолда

$$[X]^M_{\text{куш}} + [Y]^M_{\text{куш}} = 00, 0111 \text{ бўлади.}$$

$$\begin{array}{r}
 2/. \quad X = 0,0100 \quad [X]_{\text{КУШ}}^M = 11,1100 \\
 \quad \quad Y = -0,0101 \quad [Y]_{\text{КУШ}}^M = 11,1011 \\
 \hline
 [X]_{\text{КУШ}}^M + [Y]_{\text{КУШ}}^M = 111,0111 \text{ бўлади.}
 \end{array}$$

Ишора хонасининг чап томонидаги бирни ташлаб вборсак, у ҳолда

$$[X]_{\text{КУШ}}^M + [Y]_{\text{КУШ}}^M = 11,011$$

Модификацияли қўшимча кодда ҳам қўшилувчиларнинг абсолют қиймати бирдан ошиб кетса, хона тури тўлиб кетади, яъни

$$|X + Y| \geq 1.$$

Шунингдек, иккала қўшилувчиларнинг ишоралари бир хил бўлган тақдирда хона тури тўлиб кетади. Агар модификацияли қўшимча кодда ишора хонасида 10 ёки 01 бўлса хона турининг тўлиб кетганлигини кўрсатади.

$$\begin{array}{r}
 \text{Мисол: 1). } X = -0,1100 \quad [X]_{\text{КУШ}}^M = 11,0100 \quad 11,0100 \\
 \quad \quad Y = -0,0101 \quad [Y]_{\text{КУШ}}^M = 11,1011 \quad +11,1011 \\
 \hline
 \end{array}$$

$$X + Y = -1,0001 \quad [X]_{\text{КУШ}}^M + [Y]_{\text{КУШ}}^M = \text{мавжуд эмас, } 110,1111$$

Джори хонанинг бирини ташлаб вборсак, у ҳолда 10,1111 сонни оламиз.

Ишора хонасида турган 10 сони хона турининг тўлиб кетганлигидан далоят беради.

$$\begin{array}{r}
 X=0,1010 \quad [X]_{\text{КУШ}}^M = 00,1010 \quad 00,1010 \\
 Y=0,1101 \quad [Y]_{\text{КУШ}}^M = 00,1101 \quad +00,1101 \\
 \hline
 X + Y = 1,011 \quad X_{\text{КУШ}}^M + Y_{\text{КУШ}}^M = \text{мавжуд эмас, } 01,0111
 \end{array}$$

Модификацияли тескари коднинг тескари коддан фарқи шуки, сонларнинг мусбат /+/ ёки манфий /-/ эканлигини кўрсатувчи ишора хонаси икки хонадан иборат бўлади.

Модификацияли тескари кодни X^M тес деб белгилаймиз. Бу кодда минусни 11, плюсни 00 билан белгилаймиз. Модификацияли тескари кодда иккилик тўрри каср қушидаги формула билан ифодаланади.

$$[X]_{\text{тес}}^M = \begin{matrix} X \text{ агарда } X > 0 \text{ бўлса} \\ 100-10^{-n} + X \text{ агарда } X \leq 0 \text{ бўлса} \end{matrix}$$

n - каср қисмини белгилаш сони.

Агарда $X = 0, X_1 X_2 X_3 X_4 \dots X_n$ бўлса, у ҳолда модификацияли тескари кодда қуйидагича ёзамиз:

$$[X]_{\text{тес}}^M = 00, X_1 X_2 X_3 X_4 \dots X_n; \text{ агарда } X = 0, X_1 X_2 X_3 \dots X_n \text{ бўлса}$$

у ҳолда $X^M_{\text{тес}} = 11, X_1 X_2 X_3 X_4 \dots X_n$ бўлади.

Модификацияли тескари кодда мавжуд бўлган қўчириш бири ки - чик хонасига қўшилади.

Мисол: 1. $X = 0, 1100$ $[X]_{\text{тес}}^M = 00, 1100$

$Y = 0, 0011$ $[Y]_{\text{тес}}^M = 00, 0011$

$$[X]_{\text{тес}}^M + [Y]_{\text{тес}}^M = 00, 1111.$$

2. $X = -0, 0010$ $X^M_{\text{тес}} = 11, 1101$

$Y = 0, 1100$ $Y^M_{\text{тес}} = 11, 0011$

$$[X]_{\text{тес}}^M + [Y]_{\text{тес}}^M = 111, 0000$$

$$\begin{array}{c} | \\ + \\ \hline \longrightarrow I \end{array}$$

$$11, 0001$$

Циклдик қўчириш бисини кичик хонасига қўшсак, у ҳолда

$$[X]_{\text{тес}}^M + [Y]_{\text{тес}}^M = 11, 0001 \text{ бўлади.}$$

Нолни модификацияли тескари кодда /тескари коддагидек/ икки

хил ифодалаш мумкин: $[0]_{\text{тес}}^M = -0^M_{\text{тес}} = 00, 000 \dots 0$

$$[0]_{\text{тес}}^M = +[0]_{\text{тес}}^M = 11, 111 \dots 1$$

Биринчисини мусбат ноль коди, иккинчисини манфий ноль коди деб бритади.

Модификацияли тескари кодда қўллаётган X ва Y сонлар йигиндиси- нинг абсолют қиймати бирдан ошиб кетса, хоналар тури тўлиб кетади. яъни $[X + Y] \geq 1$.

Агар қўшилувчи сонларнинг ишоралари бир хил бўлгандагина ўқо-
ридаги шарт бажарилади.

$$\begin{array}{l} \text{Мисол: 1. } X = 0,1010 \quad X^M_{\text{тес}} = 00,1010 \quad 00,1010 \\ \quad \quad \quad Y = 0,1101 \quad Y^M_{\text{тес}} = 00,1101 \quad + 00,1101 \end{array}$$

$$[X]^M_{\text{тес}} + [Y]^M_{\text{тес}} = \text{мавжуд эмас. } 01,0111$$

$$\begin{array}{l} \text{2. } X = -0,1010 \quad X^M_{\text{тес}} = 11,0101 \quad 11,0101 \\ \quad \quad \quad Y = -0,1101 \quad Y^M_{\text{тес}} = 11,0010 \quad + 11,0010 \end{array}$$

$$[X]^M_{\text{тес}} + [Y]^M_{\text{тес}} = \text{мавжуд эмас, } 110,0111$$

$$10,1000$$

Қўшиш натижасида 10,1000 бўлади.

Ишора хонасидаги сонлар ҳар хил бўлса, /10 ёки 01/ хоналар тури -
нинг тўлиб кетганигидан далолат беради. Шу ишора хонасида сонлар
бир-бирига мос бўлмаса, машинада махсус бошқарувчи импульс ишлаб
чиқарилади.

Бу импульс машинани автоматик равишда тўхтатади.

Ўзгарувчан вергулли машиналарда сонларни
қўшиш ва айриш

Агарда ўзгарувчи вергулли машиналарда қўшилувчи сонларнинг тар-
тиблари бир хил бўлса, у ҳолда бўладиган операциялар ўзгармайдиган
вергулли машиналарда қандай бўлса, бу машиналарда ҳам шундай бўла-
ди.

Агарда қўшилувчи сонларнинг тартиблари ҳар хил бўлса, у ҳолда
қўшиш бир неча босқичларда амалга оширилади. Тартибини тенглаштир-
ганда тартиби ҳам бўлган сонни тартиби катта бўлган сонга еткази-
лади.

Натижада мантисса ҳам ўзгаради. Кейин мантиссалари бироррта модифи-
кацияли кодларда қўшилади. Бунда уч ҳол бўлиши мумкин.

Биринчи ҳол. Қўшиқда нормаллаш бузилади, лекин хоналар тури тўлиб кетмайди. Мисод:

$$X = 0,1010 \text{ тартиби} + 101$$

$$Y = 0,1100 \text{ тартиби} + 011$$

Биринчи босқич. Y тартибини X тартибига тенглаштирамиз.

$$Y = 0,0111 - 101$$

Иккинчи босқич, X ва Y ларнинг мантиссаларини модификацияли тескари кодга ўтказсак

$$[X]_{\text{тес}}^M = 11,0101$$

$$[Y]_{\text{тес}}^M = 00,0011 \text{ хосия булади.}$$

Учинчи босқич. Мантиссаларни қўшсак

$$11,0101$$

$$+ 00,0011$$

$$11,1000 \text{ хосия булади.}$$

Тўртинчи босқич. Йириндини тўрри кодга ўтказсак

$$X + Y = 0,0111$$

Натижани қуйидагича ёзамиз

$$X + Y = 00111 0 101.$$

Иккинчи ҳол. Иккита нормаллашган сонлар қўшилганда натижа нормаллашмаган бўлади. Бундай ҳол нормаллашнинг ўнг томонига бузилиши деб аталади.

Мисол: $X = 01001 \quad 0 100$

$$Y = 1 1001 \quad 0 101$$

Биринчи босқич. Тартибини тенглаштирсак

$$X = 0 0100 \quad 0 101$$

Иккинчи босқич. X ва Y ларни модификацияли тескари кодга ўтказ-

сак $[X]_{\text{тес}}^M = 00 0100$

$$[Y]_{\text{тес}}^M = 11 0110.$$

Учинчи босқич. Мантиссаларини қўшсак

$$00 0100$$

$$+ 11 0110$$

$$11 1010$$

Тўртинчи босқич. Тўрри кодга ўтказсак

$$X + Y = 1\ 0101\ 0\ 101$$

Бешинчи босқич. Нормаллаштирсак, яъни мантиссани чап томонга сур-
сак тартиби битта камаяди.

$$1\ 1010\ 0\ 100.$$

Учинчи хол. Қўшилаётган вақтда хоналар тури тўлиб кетади. Бундай
холни нормаллашнинг чап томонга бўзилиши деб юритилади. Хоналар
турининг тўлиб кетишига сабаб ишора хоналарида икки хил рақамлар
мавжуд бўлишидир. Агар 01 булса, йиғинди мусбат, 10 бўлса, йиғин-
ди манфий бўлади. Чап томондани хонасига қараб дарров йиғиндининг
мусбат ёки манфий эканлигини билиш мумкин.

$$(0 \rightarrow \langle \langle + \rangle \rangle \quad 1 \rightarrow \langle \langle - \rangle \rangle)$$

Мисол:

$$X = 1\ 1011\ 0\ 110$$

$$Y = 1\ 110\ 0\ 101$$

Биринчи босқич. Тартибини тенглаштирсак

$$Y = 1\ 0110\ 0\ 110$$

Иккинчи босқич. Мантиссаларни модификацияли тескари кодга ўтказ-
сак.

$$[X]_{\text{тес}}^M = 11\ 0100$$

$$[Y]_{\text{тес}}^M = 11\ 1001$$

Учинчи босқич. Мантиссаларини қўшсак

$$X = 11\ 0100$$

$$+ Y = 11\ 1001$$

$$110\ 1101$$

$$\begin{array}{l} | \\ | \\ | \end{array} \rightarrow 1$$

$$X + Y = 10\ 1110$$

$$X + Y = 10\ 1110\ 0110$$

нормаллашнинг чап томонга бўзилиши мавжуд бўлади.

Тўртинчи босқич: Нормаллашнинг чап томонга бўзилганлиги сабабли мантиссани ўнг томонга бир хона сурамиз. Натижада тартиби биттага олади.

$$II\ 0III\ 0\ III$$

Бешинчи босқич. Тўғри кодга ўтказсак

$$I\ 1000\ 0\ III$$

Машиналарда сонларни кўпайтириш. Машинада иккилик сонлар тўғри кодда кўпайтирилади. Кўпайтириш икки операцияда бажарилади. Кўпайтма - нинг ишораси аниқлаш; Кўпайтма катталигини аниқлаш. Кўпайтма ишораси, кўпайтувчилар ишораларининг қўшилишидан аниқланади. Бунда ҳосил бўладиган кўчириш бири ташлаб юборилади, яъни

$$0 + 0 = 0; \quad I + 0 = I; \quad 0 + I = I; \quad I + I = 0.$$

Бу қоидага асосланиб, алгебрадаги ишоралар кўпайтмасини ёзсак:

$$(+).(+)=(+); \quad (-).(+)=(-); \quad (+).(-) = (-); \quad (-).(-)=(+)$$

ҳосил бўлади.

Кўпайтманинг мантиссасини аниқлашда, кўпайтувчи сонни чапга ёки ўнг томонга силжитиб, кетма-кет қўшиш методи билан аниқланади. Мисол учун иккита сонни бир-бирига кўпайтириб қўрамиз.

$$X = 0,1101 \quad Y = 0,1010$$

1. Кўпайтманинг ишорасини аниқлайлик

$$0 + I = I.$$

2. Кўпайтманинг мантиссасини аниқлайлик

$$\begin{array}{r} 0,1101 \\ \times 0,1010 \\ \hline 0000 \\ 1101 \\ +0000 \\ 1101 \\ \hline 10000010 \end{array}$$

Бўрт хонада сонларни кўпайтирганимиз учун вергулни саккиз хонадан кейин қўямиз. 0,10000010 ишорасини ҳисобга олсак, у ҳолда қуйидагича ёзамиз: 1,10000010.

Ўзгармайдиган вергулли машиналарда сонларни кўпайтириб кўрамиз.

Мисол учун

$$X = 0,110110$$

$$Y = -0,101011$$

берилган бўлсин, $X \cdot Y$ кўпайтмани аниқласак, машинада ҳам биринчи бўлиб кўпайтманинг ишораси аниқланади.

$$0 + 1 = 1$$

Кўпайтманинг мантиссасини аниқлашда буладиган операциялар бир неча босқичдан иборат (6-Жадвал).

6-жадвал

Босқич	кўпайтув- чининг ра қами	Кўпайтирилувчини ўнг томонга суриш	Хусусий кўпайтманинг йигиндиси
1	1	011011	00 011011 0
2	0	001101	00 000110 110
3	1	000110	00 100001 1
4	0	000011	Биринчи йигинди
5	1	000001	1
6	1	000000	00 000001 10110
			Иккинчи йигинди
			1
			00 000000 110110
			00 100100 010010

Биринчи босқич. Кўпайтирилувчи ўнг томонга бир хона сурилади. Кўпайтувчининг юқори хонаси бир хона бўлганлиги сабабли хусусий кўпайтириш кўпайтирилувчини кўпайтманинг бирорта хонасига кўпайтирганда ҳосил бўлган натижани хусусий кўпайтма деб атаيمиз. Жамлагичга ўтиб, жамлагичдаги сон билан қўшилади.

Иккинчи босқич. Кўпайтирилувчи иккинчи мартаба ўнг томонга сурилади. Кўпайтирилувчининг иккинчи хонасида ноль бўлганлиги сабабли сон жамлагичга ўтмасдан биринчи хусусий кўпайтманинг ўзида қолади.

Учинчи босқич. Кўпайтирилувчи учинчи мартаба ўнг томонга сурилади.

Хусусий кўпайтма жамлагичга ўтиб биринчи хусусий кўпайтмага кўшилади.

Жамлагичда эса биринчи хусусий кўпайтманинг йигиндиси ҳосил бўлади.

Тўртинчи босқич. Кўпайтирилувчи тўртинчи мартаба унг томонга сурилади. Кўпайтирилувчининг тўртинчи хонаси ноль бўлганлиги учун жамлагичга ўтмайди. Натижада жамлагичда биринчи хусусий кўпайтманинг йигиндиси қолади.

Бешинчи босқич. Кўпайтирилувчини бешинчи мартаба унг томонга сурилади. Кўпайтирилувчининг бешинчи хонасида бир бўлганлиги учун хусусий кўпайтма жамлагичга ўтади. Жамлагичда иккинчи йигинди ҳосил бўлади.

Олтинчи босқич. Кўпайтирилувчи олтинчи мартаба унг томонга сурилади. Бу сон жамлагичдаги иккинчи йигинди, иккита соннинг кўпайтма сини беради. Кўпайтмани тўрри кодда ёзсак

$$[X] \cdot [Y]_{\text{тўр}} = 1,100100 \quad 010010$$

Агар n – хонали сонларни бир-бирига кўпайтириш керак бўлса, у ҳолда $2n$ та n – хонали жамлагич бўлиши керак. Акс ҳолда унг томонга кўпайтирилувчи сурилганда кичик хоналари машинанинг хоналар туридан чиқиб кетади.

Сонларни машиналарда бўлиш ўзгарувчи ва ўзгармайдиган вергулли машиналарда деярли бир хил бўлади. Сонлар иккилик саноқ системасида қандай бўлинса, машинада ҳам шундай бўлинади. Машинада сонларни бўлишда асосан тўрри код ишлатилади.

Ўзгарувчи вергулли машинадаги сонларни бўлишдан ҳосил бўлган бўлинишнинг тартибини аниқлашда бўлинувчининг тартибидан бўлувчининг тартибини айирлади.

Агар ўзгарувчи вергулли машинада ҳосил бўлган бўлиниш нормаллашган бўлмаса, у ҳолда бўлиниш нормаллаштирилади. Айрим машиналарда бўлиш амали қўйидагича бажарилади. Олдин I ни махсус стандарт программа асосида ҳисобланиб, кейин чиққан натижани X га кўпайтирилади. Бундай қилинганда машинанинг арифметик қурилмаси анча осонлашади.

§ 5. Математик мантиқдан қисқача маълумот.

Мантик – фикрларнинг формалари ва тўғри боғланиш қонунлари тўғри – сидаги фанлар. Мантик фани назарий билим сифатида тўғри фикр юри – тилини қандай амалга ошириш ва қандай қилиб фикрлашда хатога йўл қўймаслиқ ҳақида бошланғич ва зарурий маълумот, илм бериш билан бир – га, инсоннинг амалий фаолиятида катта аҳамият касб этади. Лекин мантик қонун-қоидаларни тўғри ишлата билиш, аввало инсонда объек – тив реаллик тўғрисида маълум даражада конкрет билимга эга бўлишни талаб этади.

Мантик фани тўғри, мантиқий тафаккур хусусиятларини ўргатади. Бу хусусиятлар фикр ва муҳокама структураси, тузимининг тўғри бўлиши, фикрларнинг ўзаро изчил боғланиши, уларда кайтарилишнинг бўлмаслиги; муҳокамада бир-бирига зид фикрларга йўл қўймаслиги кабилардан иборатдир.

Ҳозирги кунда билишнинг диалектикасини, унинг кенг ва чуқурмазмунини ҳар томонлама очиқ берувчи марксча – ленинча диалектик мантик вужудга келиб, унинг ривожлана бориши билан бирга, инсон тафаккурининг структураси билан шугулланувчи ўзак тарихга эга бўлган формал мантик ҳам унинг татбиқ қилиниш доирасини ниҳоятда кенгайтириб бормоқда.

Фан ва техниканинг тобора ўсиб ва ривожланиб бориши натижасида турли фанларда ихтисослашган мантик тармоқлари вужудга кела бошлади. Чунончи, бу процессда юридик мантик, квант физика мантиқи, математик мантиқлар пайдо бўлди. Бу мантиқлар ичида математик мантик энг муҳим ва асосий мустақиллашган тармоқ сифатида ҳамда техник мантик жуда катта аҳамиятга ва истиқболга эга.

Математик мантик ва унинг муҳим тармоғи бўлган техник мантик олимлар томонидан шу принципларни аста-секин амалга ошира бориш процессида ривож топмоқда.

Математик мантик асосан XIX асрларга келиб ривожлана бошлади. даврда яшаган олимлардан Ж.Буль, Фурье кабилаи ўзларининг катта ишларида математик мантикнинг муҳим масалаларини ҳал қилдилар.

Ҳозирги вақтда совет олимларидан А.А.Колмогоров, П.С.Новиков, А.Марковлар ўз асарлари билан математик мантикнинг ривожланишига катта ҳисса қўшмоқдалар.

Математик мантик фанининг бир бўлими бўлган алгебраик мантик бўлими рақамли электрон ҳисоблаш машиналарининг назариясида катта аҳамиятга эга.

Алгебраик мантик иккита қийматга эга бўлган ўзгарувчилар оралигида боғланишни ўрганади. Битта қийматга "тўғри", иккинчисига "нотўғри" терминлар ишлатилади. Алгебраик мантикда кам ёки кўп деган сўзлар ёки ўн, ўн беш деган сонлар ишлатилмайди.

Алгебраик мантикда "тўғри" сўзга "1", нотўғри сўзга "0" қабул қилинган. Ўрни бу ўзгарувчиларни мантикий ўзгарувчилар дейилади. Ўзгарувчиларни лотин алфавити бўйича ифодалаймиз А, В, С, Д ва ҳоказо.

Агар алгебраик мантикдаги ўзгарувчилар бир-бирига тенг бўлса, улар эквивалент бўлади. Эквивалентлик ишораси тенглик ишораси билан $A = B$ аниқланади.

Агар $A = 1$ ва $B = 1$ бўлса, ёки $A = 0$ ва $B = 0$ бўлса, у ҳолда $A = B$ бўлади.

Агар алгебраик мантикда иккита ифода бир-бирига тенг бўлмаса, у ҳолда ўзгарувчилар ҳар хил бўлади.

Алгебраик мантик рақамли ҳисоблаш машиналарининг назарияларида кенг қўлланилмоқда. Рақамли машиналарда қўлланилаётган элементлар икки тургун ҳолатга эга.

Биринчи тургун ҳолатни 1 десак, сигнал бор, иккинчи тургун ҳолатни 0 деймиз, сигнал йўқ. Шунинг учун ҳам бу иккилик системасида сон - ларни мантикий ўзгарувчилар деб атаёмиз. Мантик амаллари операциялар деб баҳарувчи элементларни эса мантик элементлар деб атаёмиз.

Мантиқий элементлар содда ва мураккаб функциялардан иборат бўлади. Мураккаб функциялар содда функцияларнинг бир неча мартаба қайта қўлланиши натижасида аниқланади.

Алгебраик мантиқда асосан учта операция бажарилади: қўшиш, қўшайтириш ва инкор қилиш. Айриш ва бўлиш операциялари ишлатилмайди.

Алгебраик мантиқни электрон ҳисоблаш машиналарининг назариясига қўлланилганда асосан қуйидаги масалаларни ҳал қилиш мумкин:

1. Схемани анализ қилиш масаласи;
2. Схемани синтез қилиш масаласи.

Схемани анализ қилиш масаласида берилган тайёр схеманинг мантиқий ифодасини ёзиш, бу схеманинг бошқа схемалардан камчилиги ва афзаллиги ҳамда тежамлигини анализ қилинади. Схемани синтез қилиш масаласида эса қандайдир мантиқий функциянинг мантиқий ифодаси берилган бўлиб, шу ифодага асосланиб элементар схемалар тузиш керак.

Тузилган схемалар мантиқий ифодани қаноатлантирган ҳолда тежамли, мустақкам ҳамда содда бўлиши керак.

Умуман олганда, математик мантиқ билан электрон ҳисоблаш машиналарнинг назарияси бир-бирига чамбарчас борлангандир.

Мантиқий алгебрадаги асосий операциялар.

1. Мантиқий қўшиш дизъюнкция ҳам деб аталади 8-расм қўшилувчиларни А ва В, йиғиндисини С билан ифодалаймиз. Мантиқий қўшишни қуйидагича ифодалайлик. Агар А, В ёки иккала ифода ҳам тўғри бўлса, С ҳам тўғри бўлади.

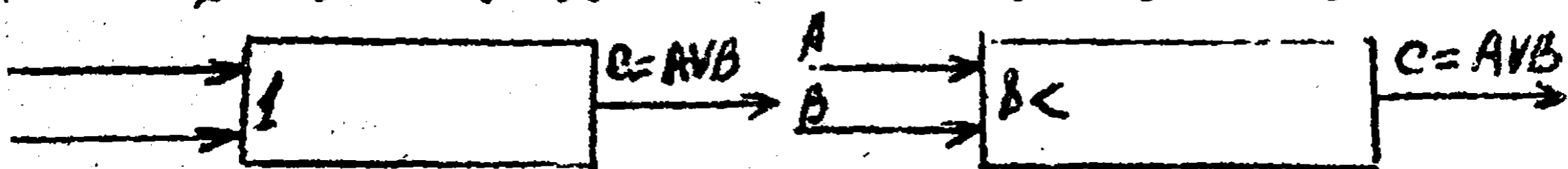
$$C = (A \text{ ёки } B) = (B \text{ ёки } A)$$

Агар "ёки" сўзи ўрнига белгини ёзсак

$$C = A \vee B = B \vee A$$

бўлади.

қўшилувчиларнинг ўрни ўзгаргани билан йиғинди ўзгармайди. Мантиқий ўшида қўшилувчилар турли комбинацияларда бўлиши мумкин.

8-расм. Мантиқий қўшишнинг символик ифодаси

9-расм. Мантиқий қўшайтиришнинг символик ифодаси

7 - жадвал.

Мантикий кўшиш жадвали

	0	1	1	0
	1	0	1	0
C = A ∨ B	1	1	1	0

7-жадвал. 7-жадвалга асосланиб қуйидаги хусусий ҳолатларни ёзишимиз

мумкин:

$$A \vee 0 = A$$

$$A \vee 1 = 1$$

$$A \vee A = A$$

$A \vee (B \vee C) = (A \vee B) \vee C$. Бу формулага ўрин алмаштириш қонуни тўғри келади.

2. Мантикий кўпайтириш конъюнкция ҳам деб аталади / 7-расм/.

Агар иккала кўпайтувчилар тўғри бўлгандагина C тўғри бўлади.

Яъни $C = A \wedge B = B \wedge A$.

Агар "ҳам" сўзи ўрнига белгини ёсак

$$C = A \wedge B = B \wedge A$$

Мантикий кўпайтириш операциясига ўрин алмаштириш қонуни тўғри келади.

Кўпайтирувчиларнинг ўрни алмашгани билан кўпайтма ўзгармайди. Мантикий кўпайтиришда кўпайтувчилардан турли комбинациялар бўлиши мумкин.

/ 8-жадвал/.

8 - жадвал

Мантикий кўпайтириш жадвали

:A	: 0	: 1	: 0	: 1
:B	: 0	: 0	: 1	: 1
:C = A ∧ B	: 0	: 0	: 0	: 1

8-жадвалдан фойдаланиб қуйидаги хусусиятларни ёзишимиз мумкин:

$$A \wedge 0 = 0$$

$$A \wedge 1 = A$$

$$A \wedge A = A$$

$$A \wedge A = 0$$

$A \wedge (B \wedge C) = (A \wedge B) \wedge C$ бу формулага ўрин алмаштириш қонуни тўғри келади.

9 -жадвал

A	0	1
C = \bar{A}	1	0

8-расм. Инверторнинг символик ифодаси.

3. Мантикий инкор қилиш "эмас" элементи /8-расм/. Агар А нотўғри бўлса, С тўғри бўлади. Нотўғри А нинг устига чиэйиқа чиэйиб қўямиз "А" ўқилишда эса ("А") эмас деб ўқилади. /9-жадвал/.

$$C = \bar{A}$$

Электрон ҳисоблаш машиналарида мантикий инкор қилиш элементини инвертор деб ҳам юритилади.

4. Иккита ифоданинг бир-бирига тенглиги. Иккита ифоданинг бир-бирига тенглигини қуйидаги белги билан ифодалаймиз " \approx ".
 $C = A \approx B$ деб ёзсак, А тенг В га деб ўқилади. Агарда иккаласи тўғри ёки нотўғри бўлса, иккита ифода бир-бирига тенг бўлади /10-жадвал/.

10-жадвал

A	0	1	0	1
B	0	0	1	1
C = $A \approx B$	1	0	0	1

5. Иккита ифоданинг бир-бирига тенглигини инкор қилиш. Иккита ифоданинг бир-бирига тенглигини инкор қилишни қуйидаги белги билан ифода қиламиз " \approx ".

$C = A \approx B = B \approx A$ деб ёзилса, у ҳолда агар А В га тенг бўлмаса, С тўғри бўлади /11-жадвал/.

11-жадвал

A	0	1	0	1
B	0	0	1	1
C = $A \approx B$	1	1	0	0

II-жадвалга асосланиб қуйидаги формулани ёзишимиз мумкин:

$$A \supset B = B \supset A$$

формулага асосланиб, $A \supset I = A$ ёзиш мумкин.

Шеффер операцияси. Шеффер операцияси /Шеффер штрихи/ мураккаб ифода A ва B ифода бўлиб, A/B шаклида ифодаланади.

Шеффер операцияси нотўғри бўлади, агарда иккала ифода ҳам тўғри

эканда /I2-жадвал/

I2-жадвал

A	0	1	0	1
B	0	1	0	1
$C=A/B$	1	1	1	0

Шеффер операцияси орқали ҳамма мантиқий операцияларни келтириб чиқариш мумкин. Шунинг учун ҳам электрон ҳисоблаш машиналарининг қурилишида Шеффер операцияси катта аҳамиятга эга. Мантиқий операцияларни 9-12 жадвалларга асосланиб, Шеффер операцияси орқали ифодаласак

$$A/A = \bar{A}$$

бу ёзсак бўлади, яъни Шеффер операцияси мантиқий инкор қилиш элемент орқали ифодаланмоқда.

Шеффер операциясини конъюнкцияни инкор қилиш элементи билан ифодаласак

$$A/B = \overline{A \wedge B}$$

бу ифоданинг иккита томони инкор этсак, у ҳолда

$$A \wedge B = \overline{A/B}$$

қуйидаги формуладан фойдаланиб, $A \wedge B = (A/B) / (A/B)$ деб ёзишимиз мумкин.

$(A/A = \bar{A})$ формулада Шеффер операцияси орқали ифодаланган конъюнк-

ция ифодасидир. Конъюнкция билан дизъюнкция орасида қуйидагича

байланиш бор. Бу байланиш инверсия қонунидир.

$$\begin{aligned} \overline{A \wedge B} &= \bar{B} \vee \bar{A} \\ \overline{A \vee B} &= \bar{A} \wedge \bar{B} \end{aligned}$$

II-БОБ. ЭЛЕКТРОН ХИСОБЛАШ МАШИНАЛАРИНИНГ
МАНТИКИЙ АСОСЛАРИ

Мантиқ – фикрларнинг қонуниятлари ва шаклини ўргатадиган фан. Математик мантиқ – мантиқнинг математикага доир қисми. Мантикий алгебра математик мантиқнинг асосий бўлиб, мантиқни таҳлил қилади.

Электрон ҳисоблаш машиналарининг мантикий асослари бир неча ўн элементлар группасини ташкил этади ва бу элементлар ёрдамида электрон – ҳисоблаш машиналарининг бутун қисми ва бутун ЭХМни йириш мумкин бўлади. Бундай элементлар йиғиндисини электрон ҳисоблаш машиналарининг функционал тўлиқ мантикий асослари дейилади. Бундай функционал тўлиқ мантикий асос бўладиган элементлар группаси бир нечта бўлиб, улардан энг кўп тарқалгани қуйидагилар:

- "ҲАМ", "ЁКИ", "ЭМАС"
- "И", "ИЛИ", "НЕ" элементлари

Бирлиги бутун электрон ҳисоблаш машиналарини тузиш мумкин, шунинг учун улар функционал тўлиқ бўлган мантикий элементлар дейилади.

"ҲАМ" МАНТИКИЙ ЭЛЕМЕНТИ

Бу элемент асосан мантикий кўпайтириш амалини бажаришга хизмат қилади.

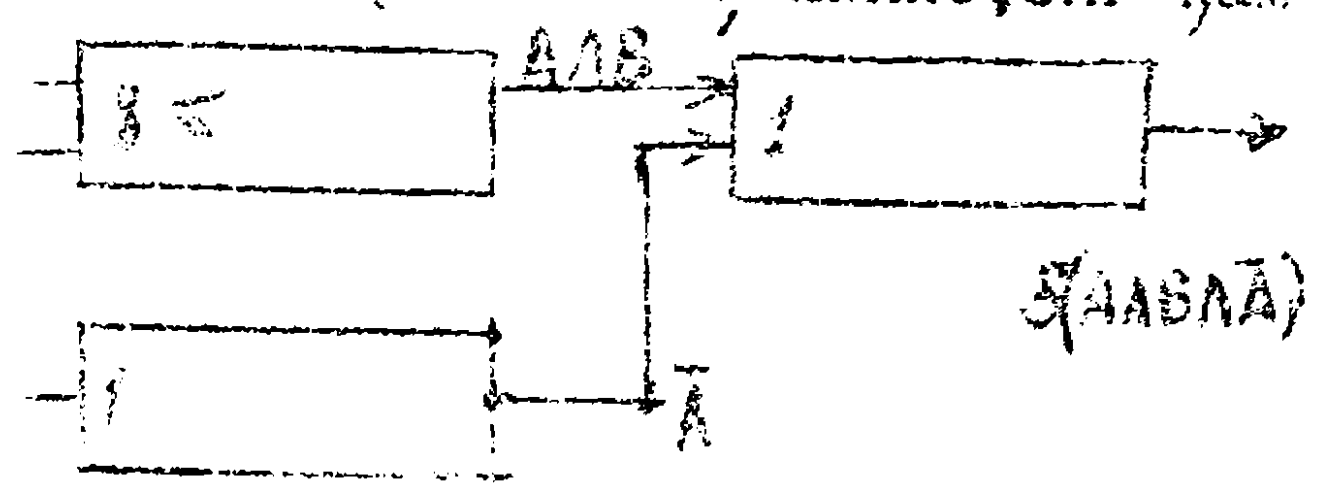
"ҲАМ" ЭЛЕМЕНТИНИНГ ҲАҚИҚИЙЛИК ЖАДВАЛИ

x_1	x_2	x_3	y
0	0	0	0
1	0	0	0
0	1	0	0
0	0	1	0
1	1	1	1

Агар транзисторлар кетма-кет уланса, "ҲАМ" мантикий элементи ҳосил бўлади.

мантикий ифодага асосланиб схема тузиш.

Электрон ҳисоблаш машиналарини ёки бирор қурилмани қуришдан олдин мантикий схемалари тузиб олинади. Тузилган мантикий схемалар бир неча бор анализ қилиниб, энг қам элемент кетадиган содда схемаларга

келтирилади. Мантикий ифодалар машиналарда асосан "ёки", "ҳам", "эмас" элементлари орқали ифода этилади. Қураккиб мантикий функциялар илож борица оддий ифодалар билан ифодланади. Мисол учун бир неча мантикий функциялар асосида схема тузсак,

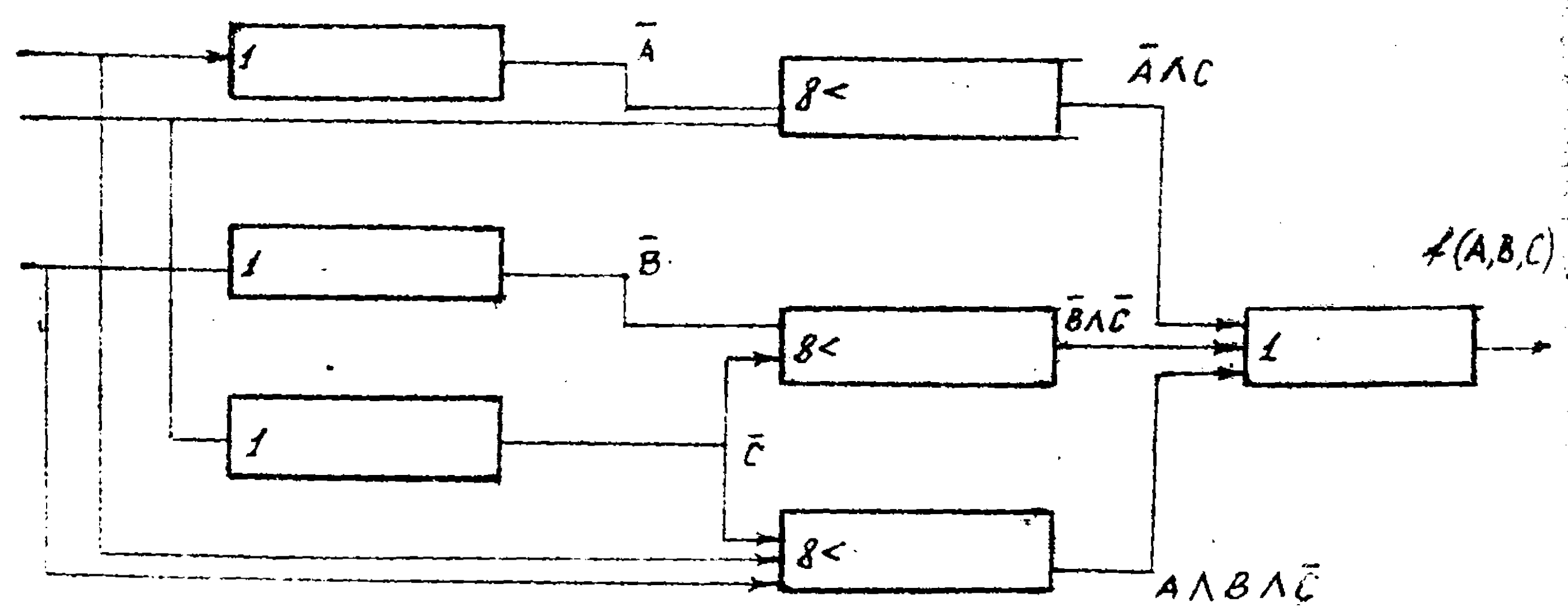
1. $f(A, B) = (A \wedge B \vee \bar{A})$

мантикий функция берилган бўлса, у ҳолда қуйидагича схема тузамиз. 9-расм/. Схемадан кўришиб турибдики, оддий мантикий функцияни ифода қилиш учун учта элементдан /"ҳам", "ёки", "эмас"/ фойдаландик.

2. Мантикий функция уч аргументли бўлса:

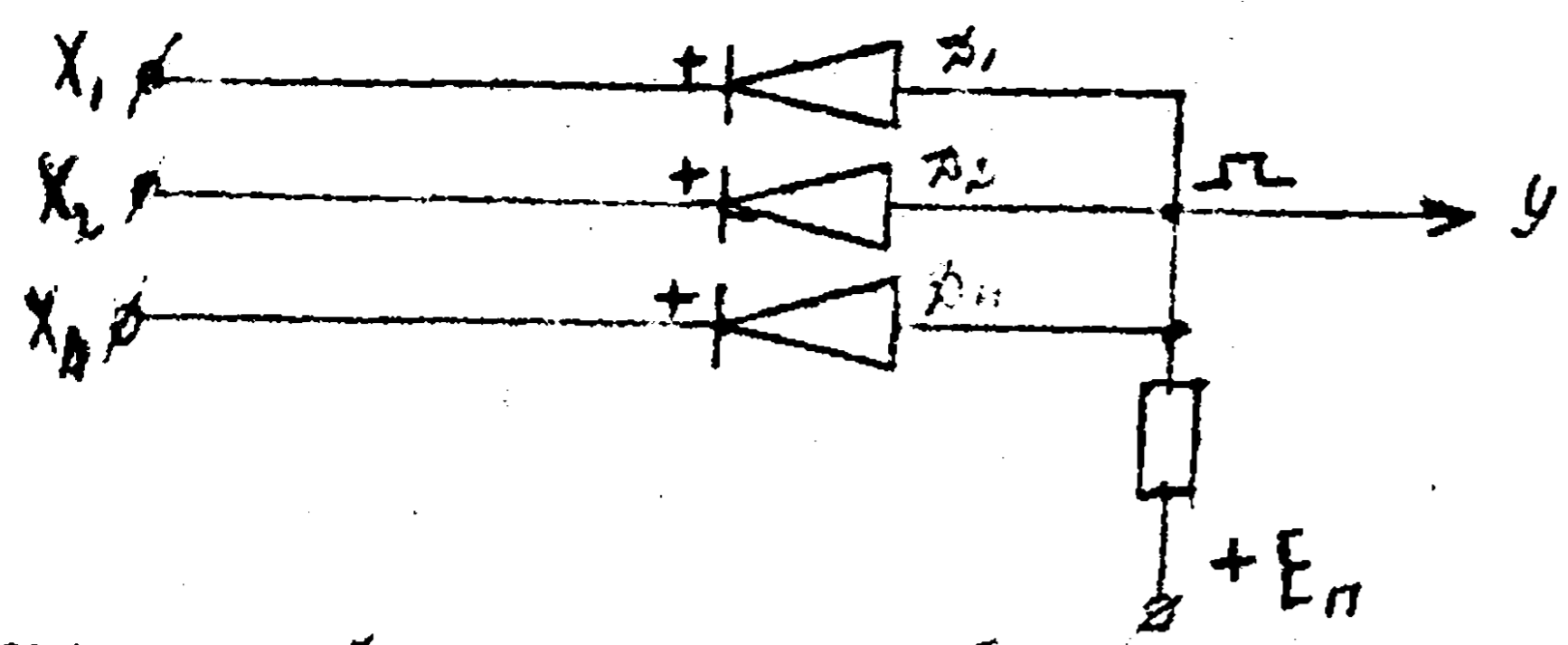
$f(A, B, C) = \bar{A} \wedge C \vee \bar{B} \wedge C \vee A \wedge B \wedge \bar{C}$

у ҳолда қуйидаги схемани тузамиз /10-расм/.

10-расм. $f(A, B, C)$ - функциянинг схематик тасвири.

Мантикий функцияни ифодалаш учун учта "эмас", учта "ҳам" ва битта "ёки" элементидан фойдаландик. Схемадан кўришиб турибдики, мантикий функциянинг аргументлари ошган сари схема мураккаблашиб боради. Натижада кўп элемент сарф бўлади.

-конъюнкция белгиси, мантикий кўпайтириш белгиси

$$y = X_1 \cdot X_2 \cdot X_3 \dots \cdot X_n = X_1 X_2 X_3 \dots X_n.$$

Мантикий элемент "ХАМ" нинг ишлаши учун зарур шарт: Элементнинг кириш қутбларида мусбат ишорали импульс ҳаммаси бир вақтда келиши керак. Импульс деб ток ёки қушларнинг оний қийматига айтилади. Импульсларнинг таш вақти наносекунд, микросекунд ва миллисекунд ларда ўлчанади.

- манфий импульс белгиси

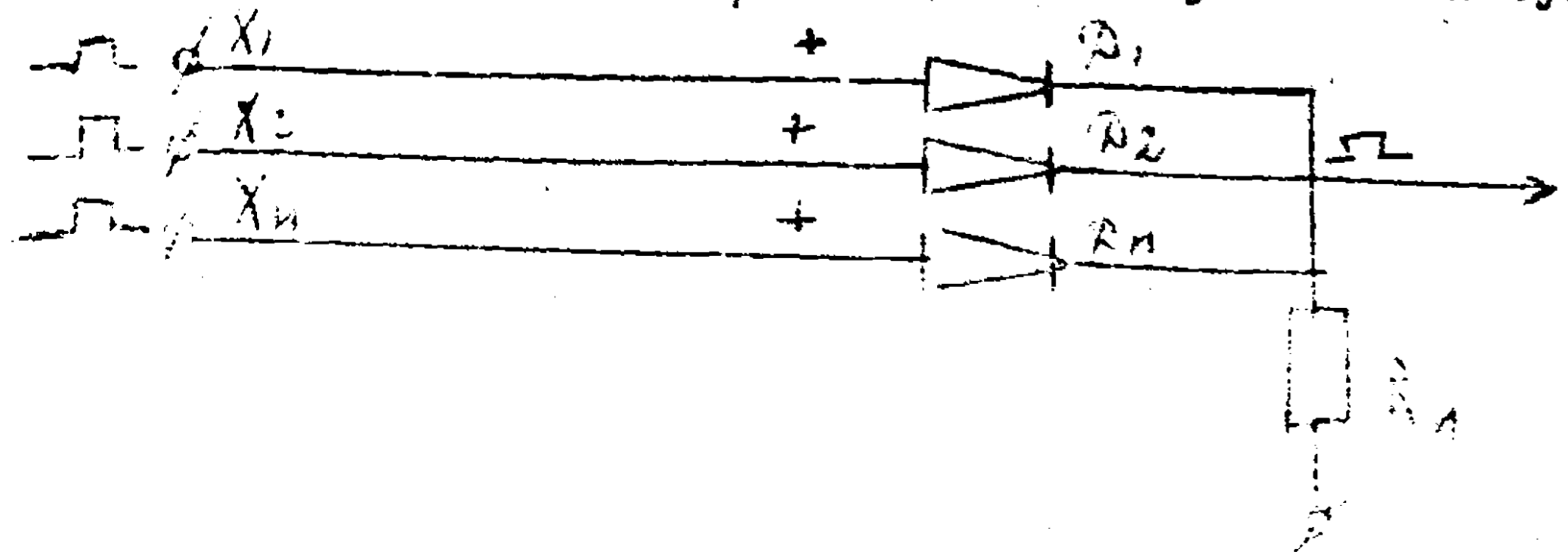
- мусбат импульс белгиси.

Импульс ўтаётганда ҳамма диодлар берк бўлиши керак. Агар улардан биттаси ҳам очик қолса, ҳамма импульс ўша орқали ўтиб кетади.

Мантикий кўпайтиришнинг асосий маъноси сифатида "ХАМ" элементларининг кириш қутбларида мусбат ишорали импульсларнинг бир вақтда келиши тушунилади.

"ЁКИ" мантикий элементи.

Агар транзисторлар параллел уланса, "ЁКИ" мантикий элементи ҳосил бўлади. Бунда агар схеманинг кириш йўлларида бирортасига манфий импульс берилса, чиққида мусбат импульс ҳосил бўлади.

/ V - дизъюнкция белгиси, мантикий қўшиш белгиси /

$$y = X_1 \vee X_2 \vee X_3 \dots \vee X_n = X_1 + X_2 + X_3 \dots + X_n.$$

"ЁКИ" ЭЛЕМЕНТИНИНГ ХАРАКТЕРИСТИК ЖАДВАЛИ

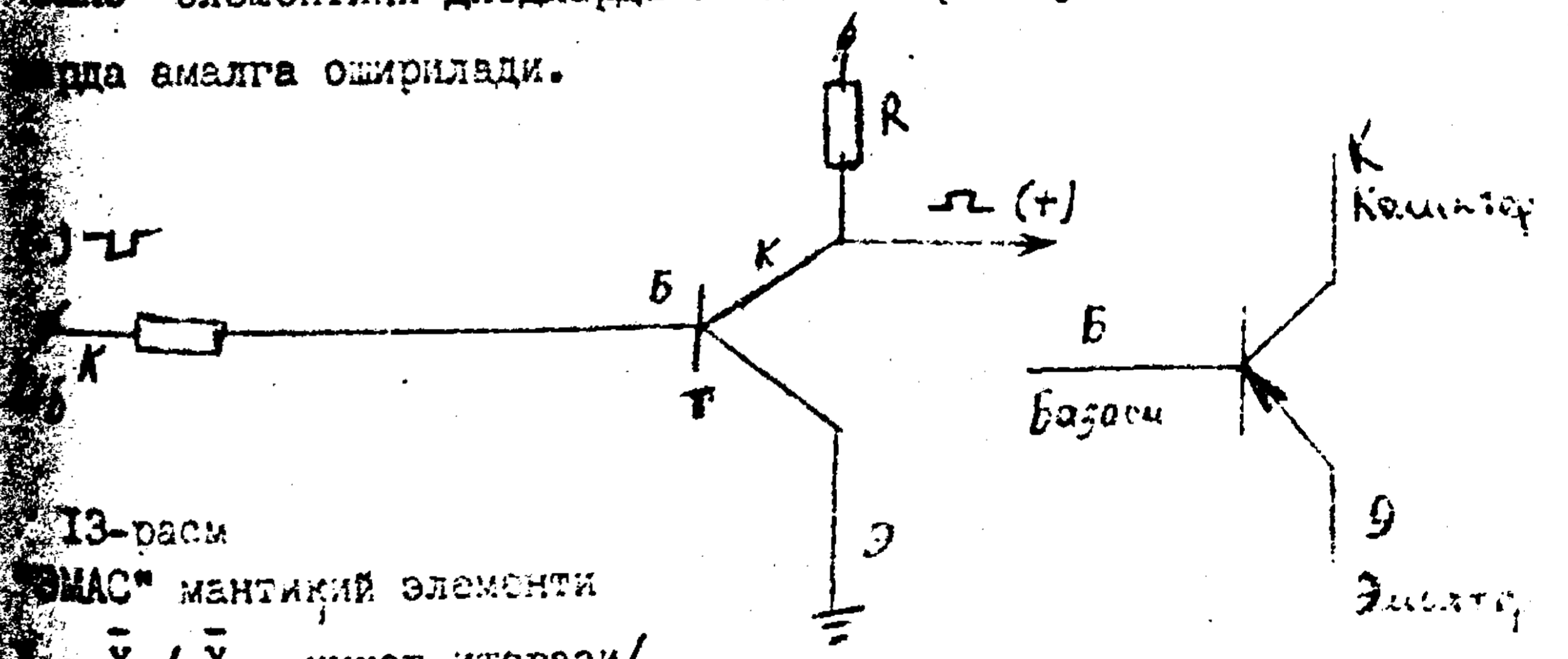
X_1	X_2	X_n	y
0	0	0	0
1	0	0	0
0	1	0	1
0	0	1	1

"ЁКИ" элементи мантикий қўшиш, дизъюнкция билан белгиланади.

Бунда бирор кириш йўлига сигнал берилса, сигнал диод орқали ўтиб, чиққида мусбат сигнал ҳосил бўлади.

"ХАМ" ва "ЁКИ" мантикий элементлари кириш импульсининг ишораси ва манбанинг қутбига кўра ўзаро алмашинувчи мантикий элементлардир.

"ЭМАС" элементини диодларда амалга ошириб бўлмайди, у транзисторларда амалга оширилади.

13-расм

"ЭМАС" мантикий элементи

\bar{X} / \bar{X} - инкор ишораси /

"ЭМАС" элементи бошқача қилиб айтганда, электр импульси кўриниши базасини ўзгартиради. Агар транзисторнинг базасига манфий ишорали импульс берилса, унинг чиққиш жойи бўлган коллектордан мусбат ишорали импульс олинади. айлантирилади.

§ I. МАНТИКИЙ АЛГЕБРАНИНГ АСОСИЙ ҚОНУНЛАРИ

1. Ўрин алмаштириш қонунни ёки коммутация қонуни

2. Мантикий қўшиш қонуни учун

$$X_1 \vee X_2 = X_2 \vee X_1$$

3. Мантикий кўпайтириш учун

$$X_1 \cdot X_2 = X_1 \wedge X_2 = X_2 \vee X_1 \text{ тенг кучлидир.}$$

1. Мантикий қўшиш учун

$$(X_1 \vee X_2) \vee X_3 = (X_1 \vee X_3) \vee X_2 \text{ га тенг кучли}$$

2. Мантикий кўпайтириш учун

$$\overline{(X_1 \vee X_2)} \cdot X_3 = (\overline{X_1} \wedge \overline{X_2}) \cdot X_3 \text{ уринлидир}$$

3. Таксимлаш қонуни ёки дистрибутив қонуни.

$$X_1 (X_2 + X_3) = X_1 \cdot X_2 + X_1 \cdot X_3 = X_1 \wedge X_2 \vee X_1 \wedge X_3$$

умумий дистрибутив қонуни

4. Иккинчи таксимлаш қонуни қуйидаги шаклда ёзилади.

$$X_1 \vee (X_2 \wedge X_3) = (X_1 \vee X_2) \wedge (X_1 \vee X_3)$$

5. Мантикий йириндининг инкор қонуни

$$\overline{X_1 \vee X_2} = \overline{X_1} \wedge \overline{X_2} = \overline{X_1} \cdot \overline{X_2}$$

Мантикий операцияларда қуйидагича тushunchalar ишлатилади.

1. Инверсия - инкор қилишни A - билан белгилаймиз

$$\begin{array}{l} A = 1 \quad \overline{A} = 0 \quad \overline{\overline{A}} = A \\ A = 0 \quad \overline{A} = 1 \quad \overline{0} = 1 \end{array}$$

2. Конъюнкция - $A \wedge B$ билан белгиланади, A ва B деб ўқилади. Айтилган фикрни A билан белгилаймиз, агар бу фикр ҳақиқат бўлса,

$$\begin{array}{l} A = 1 \text{ ёлгон бўлса} \quad A = 0 \\ A \wedge B = P \quad 0 \wedge 0 = 0 \\ A \wedge B = H \quad 0 \wedge 1 = 0 \\ A \wedge B = P \quad 1 \wedge 0 = 0 \\ A \wedge B = P \quad 1 \wedge 1 = 1 \end{array}$$

Икки мураккаб фикрнинг конъюнкцияси деб, икки фикрнинг ҳақиқат бўлгандаги ҳақиқатлигига ва акс ҳолда ёлғон бўлишига айтилади.

3. Дизъюнкция - $A \vee B$ билан белгиланади, A ёки B деб уқилади.

$$\begin{array}{ll} A \vee B = P & 0 \vee 0 = 0 \\ A \vee B = P & 0 \vee I = I \\ A \vee B = P & I \vee 0 = I \\ A \vee B = P & I \vee I = I \end{array}$$

4. Тенглик операцияси $A \sim B$ билан белгиланади, A тенг B деб уқилади.

$$\begin{array}{ll} A \sim B = P & 0 \sim 0 = I \\ A \sim B = P & 0 \sim I = 0 \\ A \sim B = P & I \sim 0 = 0 \\ A \sim B = P & I \sim I = I \end{array}$$

Икки мураккаб фикрнинг тенглиги деб, икки фикрнинг тенг маънода ҳақиқат бўлишига ёки акс ҳолда ёлғон бўлишига айтилади.

5. Тенгмаслик операцияси $A \not\sim B$ билан белгиланади ва A тенг эмас B деб уқилади.

$$\begin{array}{ll} A \not\sim B = P & 0 \not\sim 0 = 0 \\ A \not\sim B = P & 0 \not\sim I = I \\ A \not\sim B = P & I \not\sim I = 0 \end{array}$$

Икки мураккаб фикрнинг тенгмаслиги деб, икки фикрнинг тескари маънода ҳақиқат бўлишига, акс ҳолда ёлғон бўлишига айтилади.

6. Импликация $A \rightarrow B$ билан белгиланади.

Агар A бўлса B деб уқилади.

$$\begin{array}{ll} \bar{A} \rightarrow \bar{B} = P & 0 \rightarrow 0 = I \\ \bar{A} \rightarrow B = P & 0 \rightarrow I = I \\ A \rightarrow \bar{B} = P & I \rightarrow 0 = 0 \\ A \rightarrow B = P & I \rightarrow I = I \end{array}$$

Икки мураккаб фикрнинг импликацияси деб, икки фикрнинг биринчиси ҳақиқат, иккинчиси ёлғон бўлгандаги ёлғонлигига, акс ҳолда, ҳақиқат бўлишига айтилади.

Агар берилган мантикий йигиндида қатнашувчи ҳадлардан биттаси ҳам ҳақиқий ҳам ёлгон қийматга эга бўлса, унда бутун йиринди ҳақиқий бўлади.

$$X_1 + X_2 + X_3 + \bar{X}_4 + \bar{X}_5 + \bar{X}_6 = 1$$

Агар кўпҳадларнинг мантикий кўпайтмаси берилса, ва бу кўпайтмада битта ҳад ҳам ёлгон, ҳам ҳақиқий қиймати билан иштирок этса, бутун мантиқий қиймат нольга тенг бўлади.

$$X_1 X_2 X_3 X_4 X_5 X_6 = 0$$

Юқорида келтирилган қоидалар берилган функцияни қискартириш учун хизмат қилади.

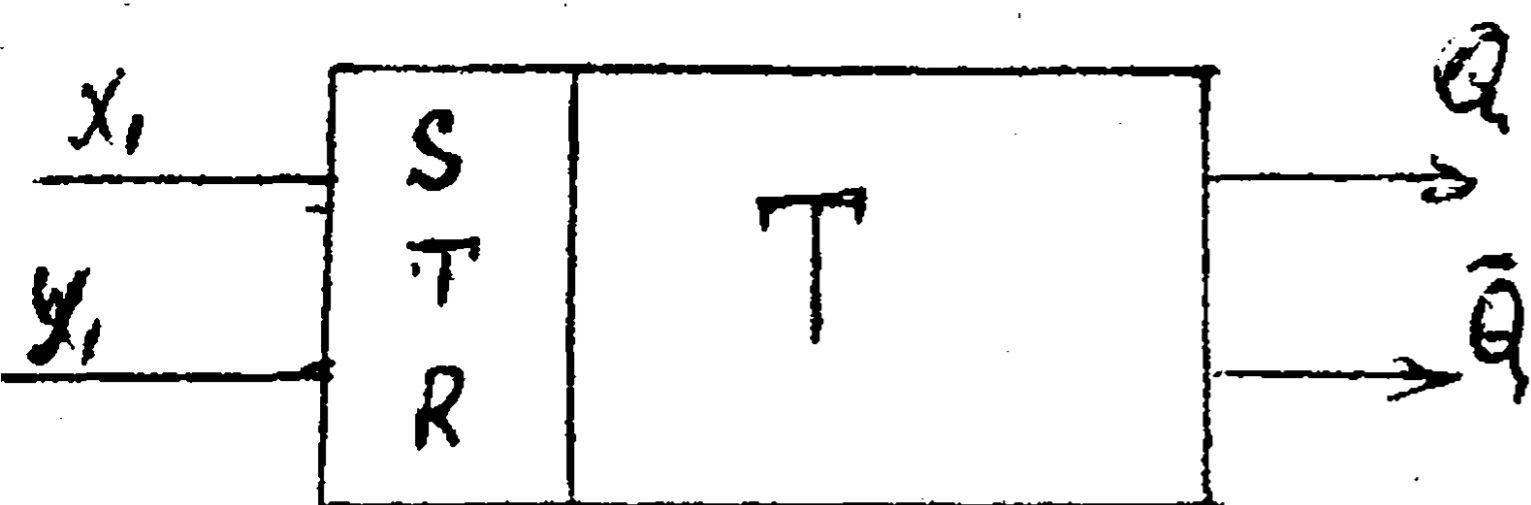
§ 2. ТРИГГЕР, СЧЕТЧИК, РЕГИСТР, СУММАТОРЛАРНИНГ

ТУЗИЛИШИ ВА ИШЛАШ ПРИНЦИПИ

2.1. ТРИГГЕРЛАР.

Иккита турғун ҳолатга эга бўлган ишга тушириш қурилмалари триггерлар деб аталади. Бундай икки ҳолатнинг бирида триггер чексиз узок вақт, унга ташқи ишга туширувчи сигнал таъсир этмагунча қолиши мумкин. Шундай сигнал тушганида, триггер бошқа турғун ҳолатга сакраб ўтади ва шу ҳолатда унга янги кириш сигнали келгунча туради. Шундай қилиб, триггер X чиқиш импульсларининг вақтли ҳолати ва частотасининг ўтиши ишга туширувчи сигналларнинг параметрлари билан белгиланади, бу эса чиқиш импульсларини қатъийан маълум вақтда ва зарур бўлган такрорланиш частотаси билан ҳосил қилиш имкониятини беради.

Триггерлар ишлатиладиган энг муҳим соҳа - электрон ҳисоблаш машиналаридир, уларда триггердан электрон хотира қурилмала - рида асосий хотирлаш ячейкаси сифатида фойдаланилади. Триггер иккита турғун ҳолатга эга бўлгани ҳолда, машинада бир хонали иккилик сони ноль ҳамда бирни хотирлаш учун хизмат қилади, яъни турғун ҳолатларидан бири 0 деб, иккинчиси 1 деб олинади.

14-расм Триггернинг белгиси

Чикариладиган сигналлар кўринишига қараб статик ва динамик триггерлар бўлади. Биринчи тип триггерлар потенциал сигналлар, иккинчиси эса импульс сигналлар чиқаради. Статик триггернинг бирлик ёки ноллик ҳолатлари, триггер шу ҳолатда бўлганда қадар ўзгармас қийматга эга бўладиган потенциал сигналнинг бирор даражаси билан белгиланади. Динамик триггерларда бирлик ва ноллик ҳолатлар уларнинг чиқишида импульслар кетма-кетлиги борлиги ёки йўқлиги билан белгиланади. Шундай қилиб, динамик триггер бирлик ҳолатда ўздуксиз чиқиш сигнал беради. Ҳозирги вақтда ишлаш пухталлиги эътироҳ бўлган статик триггерлар кенгроқ тарқалган.

Триггерлар очик транзисторни беркитиш йўли билан туширишга сезгирроқдир, шунинг учун $n - p - n$ типдаги транзисторлар асосида ясалган триггерларда ишга тушириш учун манфий импульслар, $p - n - p$ типдаги транзисторлар асосида ясалган триггерлар учун мусбат импульслар ишлатилади.

Энг содда элементларнинг бир хил бирлашмасидан иборат бўлган ва ахборотнинг коди устида маълум операцияни бажаредиган машинанинг функционал қисми узел деб аталади.

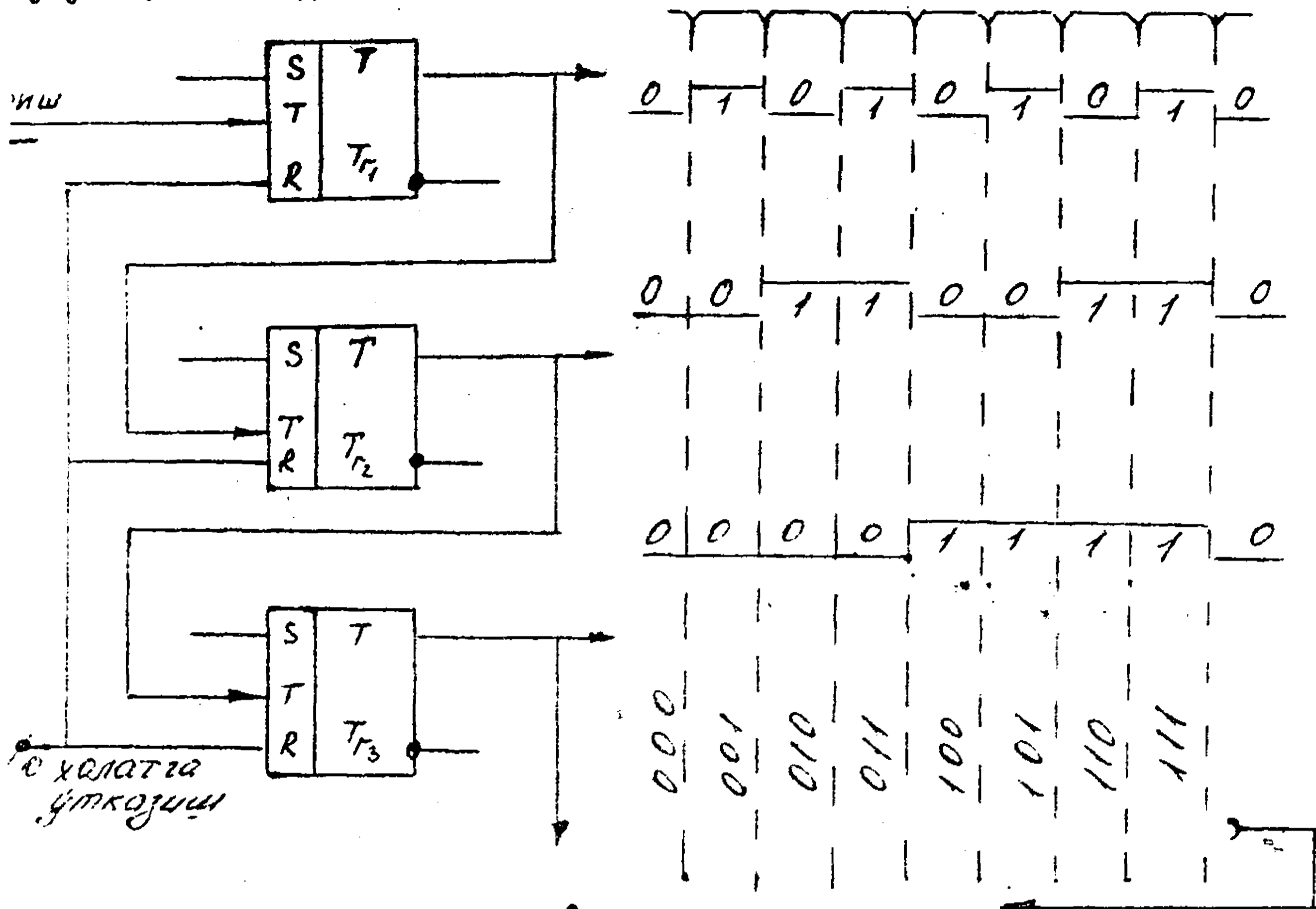
Рақамли ҳисоблаш машиналарининг энг кенг тарқалган узелларига счётчиклар, регистрлар, дешифраторлар киради.

§ 2.2. СЧЕТЧИКЛАР

А. Кўп хонали иккилик счётчиклар

Счётчиклар, унинг кўринишига тушаётган импульслар сонини ҳисоблаш учун хизмат қилади. Машинада бундай счётчиклар командаларни кўрсатиш, программани бажариш процессида ўтказилган цикллар сонини ҳисоблаш, баъзи машиналарда эса кўпайтириш операцияси пайда бўлганда счётчиклар сонини ва булиш операцияси пайтида айлашлар сонини ҳисоблаш учун қўлланилади.

учун қўлланилади.

15-расм: Кетма-кет ўтказишчи сўтчик схемаси.

15-расмда сўтчик ишнинг фўнксионал схемаси /а/ ва вақт диаграммаси /б/ келтирилган.

Сўтчик хисоблаш кириши бўйича ишлайдиган кетма-кет уланган триггерлардан иборат. Бирни кейинги хонага ўтказиш кейинги триггернинг кириш дифференциал занжирчасида мусбат чиқиш импульсининг тушиш фронтини дифференциаллаш йўли билан амалга оширилади. Шундай қилиб, бирни ўтказиш импульси фақат триггернинг I ҳолатдан 0 ҳолатга ўтган ҳолида кўз беради.

Ишнинг бошланишидан аввал барча триггерлар 0га ўрнатиш шинаси бўйича сигнал юбориш йўли билан 0 ҳолатга ўрнатилди. Сўтчик киришига биринчи импульс келгандан сўнг T_{r1} триггер I ҳолатга ўтади. Сўтчикна 001 сони қайд қилинди. Сўтчик киришига тушган иккинчи импульс T_{r2} триггерни яна 0 ҳолатига ўтказди.

Ишнинг бошланишидан аввал барча триггерлар 0 га ўрнатиш
 наси бўйича сигнал юбориш йўли билан 0 ҳолатга ўрнатилади. Счёт-
 чик киришига биринчи импульс келгандан сўнг $T_{Г_1}$ триггер I ҳолат-
 га ўтади. Счётчикда 00I сони қайд қилинди. Счётчик киришига туш-
 ган иккинчи импульс $T_{Г_1}$ триггерни яна 0 ҳолатига ўтказди. Бун-
 да $T_{Г_2}$ триггерни I ҳолатга ўтказадиган ўтказиш импульси пайдо
 бўлади. Счётчикда 0I0 сони ёзилади. Учинчи импульсдан сўнг $T_{Г_1}$
 триггер яна I ҳолатга ўтади, қолган триггерлар эса аввалги ҳо-
 латда қолади(0II). Тўртинчи импульс келиши билан $T_{Г_1}$ триггер 0
 ҳолатга ўтади. 5-навбатида $T_{Г_2}$ нинг чиқишида ҳам ўтказиш пайдо
 бўлади, бунинг натижасида $T_{Г_1}$ триггер I ҳолатга ўтади. Счётчикда
 I00 сони пайдо бўлади. Шу тарзда счётчик III сонни ҳисобламагунча
 ҳисоблаш давом этади. Саккизинчи импульс биринчи триггерни 0
 ҳолатга ўтказди, пайдо бўлган ўтказиш иккинчи триггерга тушади
 ва уни ҳам 0 ҳолатга ўтказди. 3-навбатида иккинчи хонадан туш-
 ган ўтказиш импульси учинчи триггерни ҳам 0 ҳолатга ўтказди.
 Счётчик яна дастлабки ҳолатга қайтади(000)

Диаграммадан кўринишича, счётчикда чирилган ҳар бир сонга,
 унинг алоҳида хоналарининг чиқишларида сатхларнинг катъий аниқ
 комбинацияси мос келади. Счётчик бошқариш схемаларининг бир тури
 бўлгани учун(йирилган адрес бўйича берилган команда номерини
 танлаш, фикрни тўғатиш ҳақида сигнал бериш ва хоказо) унинг чиқиш-
 ларидан келган сигналлар, машинада уларни берилган сон билан
 солиштириш схемасига узатиш йўли билан анализ қилинади.

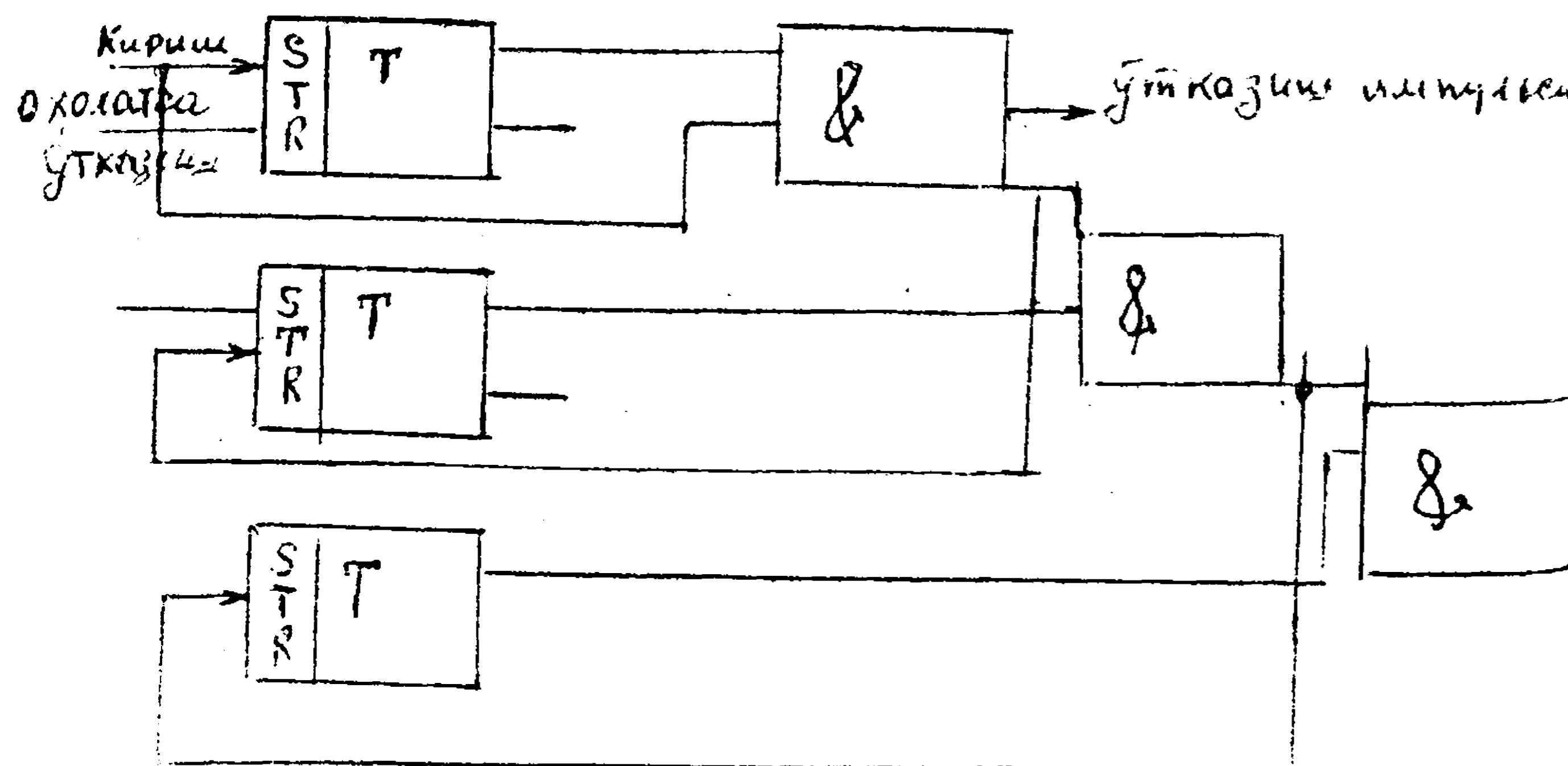
Кўриб чиқилган счётчик кетма-кет ўтказишли тўғри ҳисоблаш
 счётчиги деб аталади. Бундай счётчикларнинг афзаллиги уларни
 ясаш осонлигидадир. Шу билан бирга уларнинг муҳим камчилиги ҳам
 бор: уларни ўрганиш вақти жуда катта, чунки ўтказиш импульси
 кетма-кет шаклланади. Масалан, 0II комбинацияси фақат нолга
 биринчи, сўнг эса иккинчи хона ўтгандан сўнггина учинчи хонада
 бир қайд қилинади. Агар счётчикда бизнинг мисолимиздагидек учта
 разряд бўлмай, ўнта - ўн иккита бўлса, ўрнатиш вақти кескин
 ошади. Шунинг учун замонавий машиналарда паррон(сквозной)ўтказиш
 деб аталадиган ўтказишнинг бошқа усули қўлланилади. Унинг моҳияти
 шундаки, триггернинг ҳисоблаш киришига узатилаётган импульслар
 бир вақтда бирлик триггер сигнали билан бошқариладиган ҳам схе-
 масига тушади(16-расм)

а) ўтказиш импульси фақат триггер I ҳолатда бўлгандагина пайдо бўлади. Ҳам схемасидан ўта туриб, импульс бир вақтда бу триггерни 0 ҳолатига ўтказиши. Кейинги импульс чиқишга ўтмайди, фақат триггерни I ҳолатга қайта улайди.

16-расм б да тўппа-тўғри ўтказувчи счётчик схемаси келтирилган. Бундай счётчик ишнинг асосий хусусияти шундаки, ўтказиш импульси тўппа-тўғри ўтказиш занжирчасидан фақат 0 ҳолатда бўлган хонагача ўтади ва уни I ҳолатга қайта улайди, I ҳолатдаги хоналардан ўта туриб, у бир вақтда уларнинг ҳисоблаш киришларига ҳам таъсир этиб триггерларни 0 ҳолатга ўтказиши.

Паррон ўтказишли счётчикнинг ишлаш тезлиги юқори, чунки энди ўтказиш импульси триггерларни қайта улаш вақтига боғлиқ эмас.

Агар тўғри ҳисоблаш счётчигида ўқиб олинаётган коднинг қийматини бирлардан оласдан, триггернинг ноль чиқишларидан олсак, тескари кодда ҳисоблаш счётчигини ҳосил қиламиз, унда ҳар бир ташувчи импульс счётчигининг қийматини биттага оширамасдан, балки биттага камайтиради. Бундай коммутацияда триггердан кейинги хонага ўтказиш уни 0 ҳолатига эмас, балки I ҳолатига ўтишида пайдо бўлишини тушуниш осон. Бинобарин, агар юқорида кўриб ўтилган счётчикда birlik чиқишларини ишлатмасдан, нолинчи чиқишларидан фойдаланиб, бундай счётчикда III коди, иккинчисидан сўнг II0, сунг I0I, I00, 0II ва ҳақозо кодлар қайд қилинади.

16-расм б. Паррон ўтказишли счётчик схемаси.

Б. Ўнлик счётчик

Кўриб чиқилган счётчиклар иккилик ҳисоблаш машиналарида қўлланилмоқда. Аммо бу кўринишда улар бир қатор ҳолларда оғра қўйиладиган талабларни қондира олмайди. Масалан, счётчик-тушаётган кодлар табиий тартибда ҳисобланиши 1, 2, 3, 4, 5... ва счётчикнинг катта хонасидан олинаётган ўтказиш импульси маълум вақтда ҳисоблагандан сунг пайдо бўлиши керак бўлади. Маълумки, табиий тартибдаги иккилик счётчиги бу талабни фақат баъзи ҳолларда таъминлаши мумкин, яъни 2, 4, 8, 16 ва ҳақозо (хонасига боғлиқ равишда) импульсларни ҳисоблаши ва шу билан бирга ўтказишни ишлаб чиқиш мумкин. Бундай шартда, у масалан ўнлик бирликни ҳисоблай олмайди.

Агар, счётчикнинг иккилик хоналари маълум равишда ўзаро уланса, улар билан мулкаланган ҳар қандай берилган рақамни (сонни) ҳисоблаш мумкин.

Бундай счётчикларни ясашда қуйидаги шартни бақариш керак: берилган хона томонидан (берилган счётчик билан) ҳисобланган II-инчи код катта хонага (кўшни счётчикка) ўтказилиши керак ва бунда берилган хона счётчиги дастлабки ҳолатга ўрнатилади. Бундай счётчиклар модулли счётчиклар деб аталади. Агар, масалан, 10 сонини бақариш керак, 10 модули бўйича счётчик ҳосил қиламиз. Бу счётчик ҳар бир импульсдан сунг дастлабки ҳолатга қайтиши лозим ва шу билан бирга катта хона счётчигининг киришига ўтказиш импульси кириши керак. 10 модули бўйича ишлайдиган счётчик ўнлик счётчик деб аталади. Ўнлик счётчик импульсларни кетма-кет ҳисоблашни табиий тартибда олиб боради ва ҳар бир унинг импульсини юқори хонага ўтказишни ўзини дастлабки ҳолатга ўтказиб амалга оширади.

§ 2.3. РЕГИСТРЛАР

Регистр – бу ахборотни сақлаш ва уни ўзгартириш учун қўлланилган қисқа вақтли хотирлаш қурилмасидир. Соннинг бақарилиши вақти, одатда машина битта операцияни бақариш вақтига тенг. Регистрлар машинанинг турли қурилмаларида қўлланилади. Масалан, бошқариш қурилмасида регистр хотирлаш қурилмасидан машинанинг навбатдаги ишлаш такти давомида бақариладиган команда кодини қабул қилади ва сарфлайди. Арифметик қурилмада регистр операцияларни бақаришда бевоҳита иштирок этади, бунда у қўшиш вақтида қўшилувчиларни сумматорга узата-

ди ва ёки кўпайтириш, бўлиш ва ҳоказо, шунга ўхшаш мураккаб операцияларни бажаришда анча мураккаб функцияларни (сонни силжитиш) амалга оширади.

Машиналарда ишлатиладиган регистрларнинг учта асосий турини кўриб чиқамиз: параллел ишлайдиган регистр, силжитувчи регистр комбинацион равишда ишлайдиган регистр.

2.3.1 Параллел ишлайдиган регистрлар

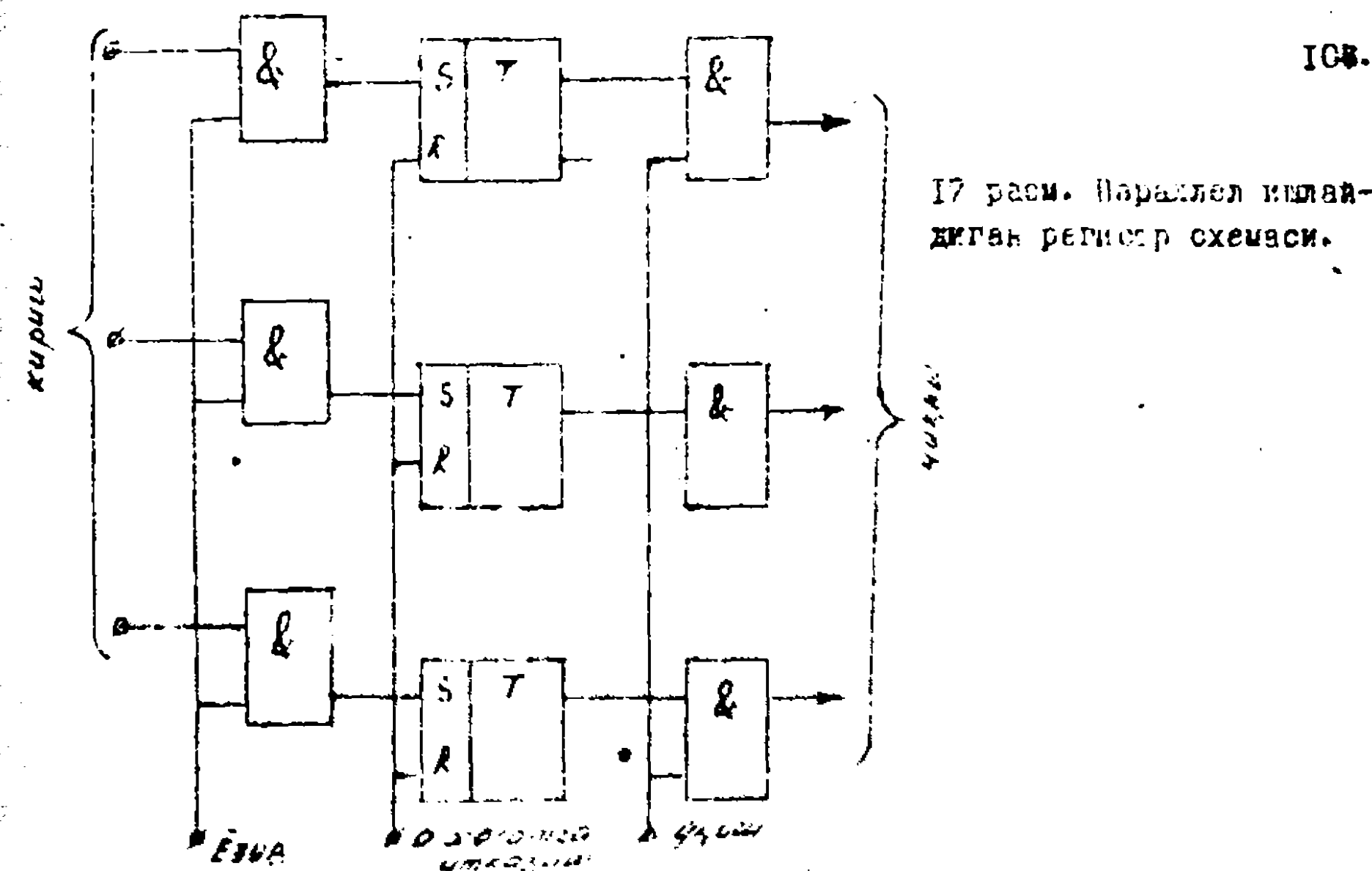
Бу регистрларнинг энг содда типи. Ундан сонни олиш параллел кодда (барча хоналар бўйича бир вақтда) амалга оширилади. Сон ҳам регистрга параллел кодда киритилади. 6-4 расмда триггерлар асосида ясалган шундай регистрнинг схемаси киритилган. Агар триггернинг иккала чиқиши ишлатилса, у ҳолда регистр сони ҳам тўғри, ҳам тескари кодларда чиқариб бериши мумкин (бизнинг ҳолда регистрда тўғри код ишлатилади.).

Сон мос келиши кириш схемалари XAM_1 ҳар бир хонада нолга ёки бирга мос келувчи потенциал сатхлар кўринишида тушади. Сонни регистрга ёзиш шинаси бўйича сигнал берилади, бунинг натижасида триггерларнинг бирлик киришларига сон кодига мос келувчи импульслар тушади. Янги сонни қабул қилишдан аввал бутун регистрни 0 ҳолатга ўтказиш шинаси бўйича узатиш йўли билан умумий нолга ўрнатиш амалга оширилади.

Регистрни интеграл схемалар – асосида қуриш мисоли тариқасида 17-расмда $XAM-ЭМАС$ элементларида бажарилган параллел ишлайдиган регистр схемаси келтирилган.

Сонни ёзиш ва ўқишга руҳсат этиш мусбат сигнал орқали амалга оширилади. Масалан, регистрнинг катта хонасига 1 кодини ёзишда кириш элементида юқори сатхли сигналларнинг мос келиши юз беради, бунинг натижасида триггернинг киришига шу берилган триггер учун ягона булган паст сатхли сигнал тушади.

Схемада бирни регистрнинг хонасига ёзиш, шу билан бир ёзилган триггернинг бирлик ҳолати ва регистрнинг хонасидан ўқилган 1 коди шартли равишда кўрсатилган.

Схемадан кўриниб турибдики, регистрнинг кириши 1 мусбат сигнал билан чиқишда эса манфий сигнал билан ифодаланган. Аммо шуни эсда тутиш керакки, зарур бўлганда сигналларни шу $XAM-ЭМАС$ элементини қўллаб, фақат битта киришдан фойдаланиб осонгина инверсия қилиш мумкин.

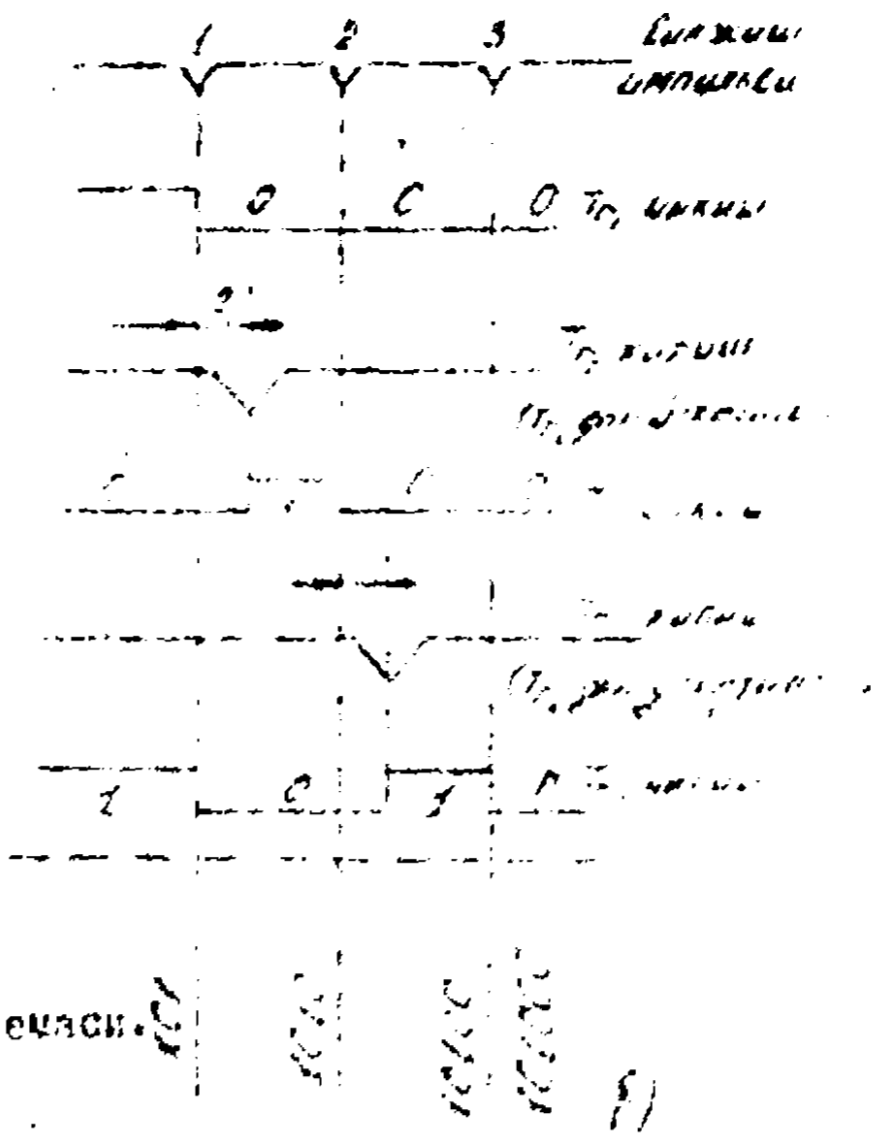
§ 2.3.2 СИЛЖИТУВЧИ РЕГИСТР

Силжитувчи регистр мураккаб операцияларни (кўпайтириш, бўлиш ва бошқаларни) бажаришда сонни силжитиш учун хизмат қилади. У узаро кечиктириш элементлари орқали кетма-кет уланган триггерлар занжирчасидан иборат (18 расм) Силжитиш импульсларни кетма-кет узатилгандаги сон узатилган силжитиш импульслари миқдори-га разряд хоналар миқдорига силжийди.

Регистрга 101 сони киритилган бўлсин. Триггерларнинг но-минчи кириш йўлларида биринчи силжитиш импульси берилгандан сўнг (Tg_1 ва Tg_3) триггерлар 0 ҳолатга ўтади, Tg_2 триггер эса ўз ҳолатини ўзгартирмайди. Шу пайтга қадар 1 ҳолатда бўлган триггерларнинг (Tg_1 ва Tg_3) бирлик чиқишларида ушлаб қолиш элементида вақтга ушланиб қоладиган манфий кучланишнинг тушиши пайдо бўлади ва

18-разм. Силжитувчи регистр схемаси.

18-разм. Силжитувчи регистр схемаси.

сўнг кўшни триггер киришига тушади, дифференциалланади ва уни I ҳолатга ўтказди, диаграммада дифференциалланган ўтказиш импульслари кўрсатилган. Регистрдаги сон бир хонага сурилган бўлиб қолади (010). Иккинчи силжитиш импульсидан сўнг сон яна бир хонага силжийди (100), учинчисидан сўнг эса регистрда ноллар пайдо бўлади, чунки ҳамма сон уч хона чегарасидан чикиб кетади.

Соқдалаштирилган холда силжитиш процессини қуйидагича ифодалаш мумкин. Силжитиш импульси ҳамма хоналарга бир вақтда тавсир этиб, триггерларни 0 ҳолатга ўтказди ва I ҳолатда бўлган триггерлардан ўтказиш импульслари ушлаб қолиш элементларида туради, триггерларни турғунлаштирилгандан сўнг эса кўшни хоналар триггерларнинг киришларига тушиб, уларни I ҳолатга ўтказди. Табиийки, силжитиш импульси келишидан илгари 0 ҳолатда бўлган триггерлар бу импульсларнинг тавсирида нолда қолиб, ўзларининг ҳолатини ўзгартирмайди ва ўтказиш импульси ҳосил бўлмайди.

Кечиктириш элементлари илгариги триггер чиқишидан кейинги триггер киришига тўшаётган ўтказиш импульси учун хотирлаш элементлари ролини баҳаради.

§ 2.3.3. Кетма-кет ва параллел равишда ишлайдиган регистрлар

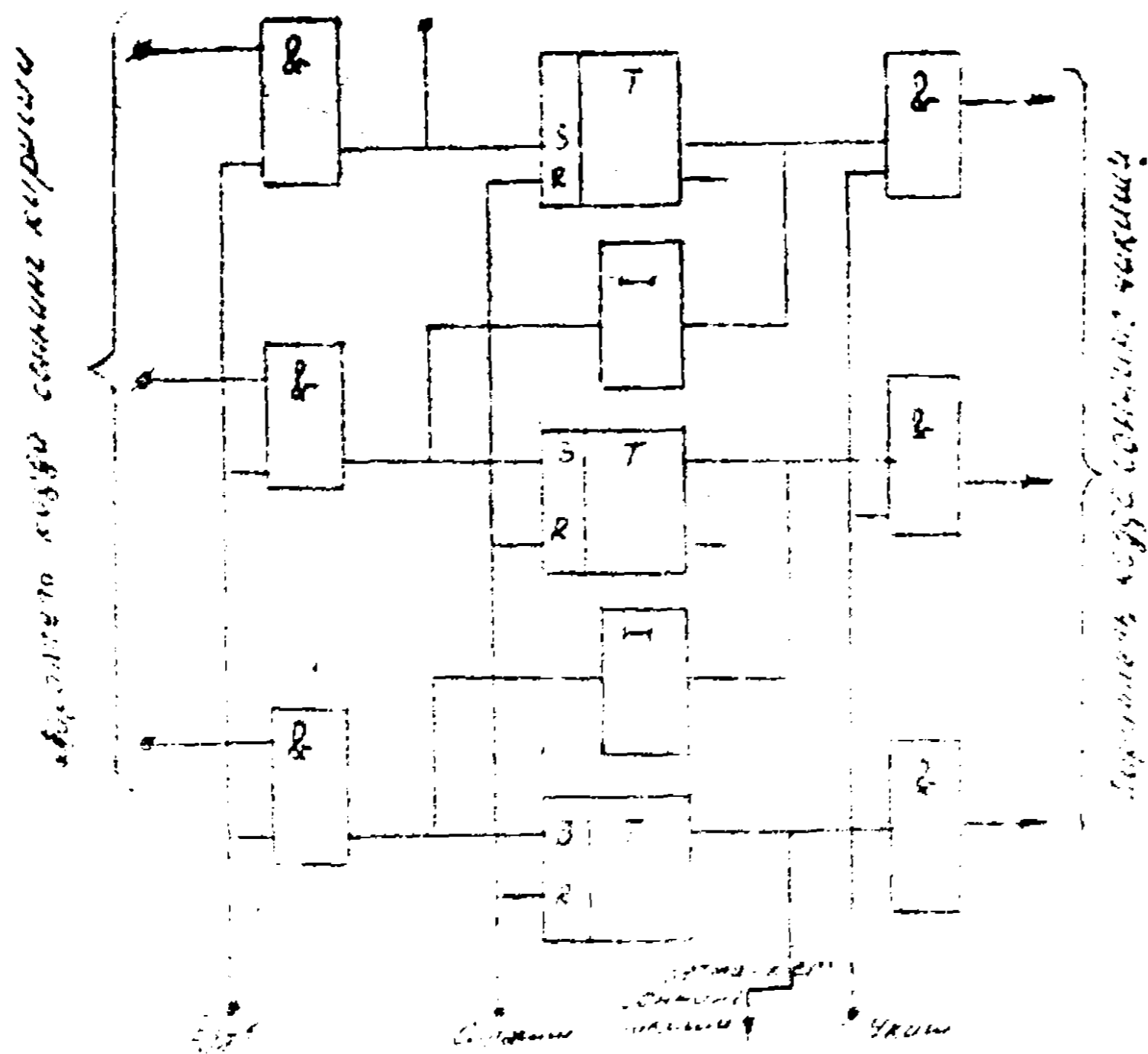
Бу параллел ишлайдиган регистр ва силжиш регитри функцияларини ўзида бирлаштирган энг мураккаб регистрдир. худди шу типдаги регистрлар машинанинг мураккаб қурилмаларида хусусан, арифметик қурилмада ўз татбиқини топди. Регистр соннинг параллел кодини кетма-кет ва тесқари кодга ўзгартириши мумкин.

Соннинг параллел кодини кетма-кет кодга ўзгартиришда сон регистрга ёзиш шинаси бўйича (I9-расм), параллел ишлайдиган регистрга сонни ёзишга ўхшаш, рухсат берувчи сигнал узатилганда ёзилади, бонни кетма-кет кодда чиқариб бериш учун силжитиш шинасига силжитиш импульсари берилади. Бу ҳолда регистр худди силжитувчи регистр каби ишлайди.

Сон кодини кетма-кет коддан параллел кодга ўзгартиришда сон кетма-кет, ҳовама-хона катта хонадан бошлаб регистрнинг кичик хонаси триггери T_{I1} га узатилади. T_{I1} га соннинг биринчи хонаси ёзилгандан сўнг, T_{I1} триггерридаги маънони T_{I2} га қайта ёзадигант биринчи силжитувчи импульс узатилади. Сўнг соннинг иккинчи силжитиш импульси берилади. Соннинг охириги, кичик хонаси берилган мисолда учинчи ўз жойига, T_{I1} регистрнинг кичик хонасига ёзилади, шундан кейин силжиш юз бермайди.

§ 2.4 СУММАТОР

Сумматор арифметик қурилманинг асосий қисми бўлиб, у сонларни қўшиш учун хизмат қилади. Сонларни қўшиш маълум бўлган хоналар бўйича қўшиб, ўтказишларни юқори хоналарга йўналтириш кодасини ҳисобга олиб амалга оширилади. Агар берилган хонадан иккита рақам йириндиси ишлатилаётган ҳисоблаш системасининг асосига тенг ёки ундан катта бўлса, ихтиёрий ҳисоблаш система-сида ўтказиш пайдо бўлади. Бу ҳолда ҳосил бўлган ўтказиш қўшни

19-расм. Кетма-кет ва параллел ишлайдиган регистр схемаси.

19-расм. Кетма-кет ва параллел ишлайдиган регистр схемаси

катта хонага юборилади, ва ундаги қиймат билан қўшилади. Бинобарин сумматорни қуришда фақат шу хонада ўтказиш пайдо бўлиш имконини ҳисобга олиш билан қифояланмасдан, балки уни қўшни кичик хонадан олишни ҳам ҳисобга олиш керак.

Сумматорлар қуйидагича классификацияланади:

1. Ишлатилаётган элементларнинг тури бўйича – комбинацион ва жамғарувчи типдаги сумматорлар.
2. Сонларни киритиш – чиқариш усули бўйича – параллел ва кетма-кет ишлайдиган сумматорлар;
3. Сонларни ифодалаш усули бўйича (параллел) иккилик ва ўнлик сумматорлар;
4. Ўтказишни ташкил қилиш усули бўйича кетма-кет ва паррон ўтказиш сумматорлари;

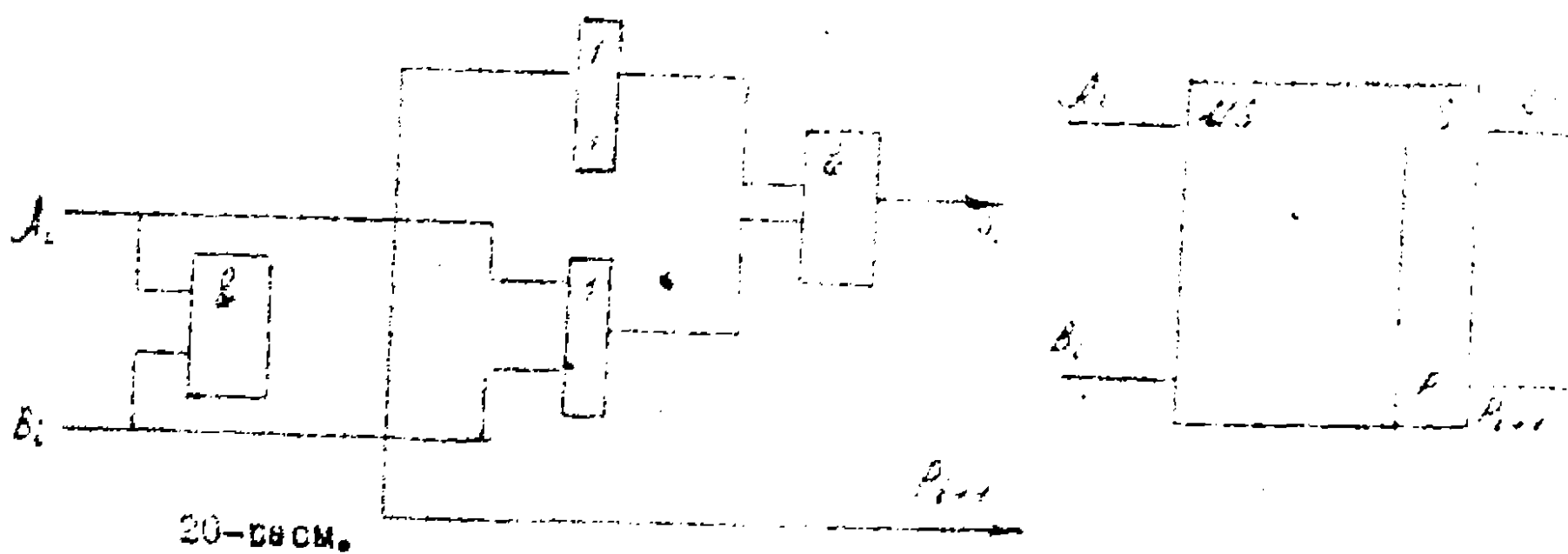
Комбинацион типдаги сумматорлар ХАМ, ЭМАС, ЕКЎ мантикий элементлар комбинацияларидан қурилади. Бу элементларнинг чиқишида сигнал бир вақтда берилган кириш сигналларининг фақат маъ-

лум комбинацияси тушганда ҳосил бўлади. Кириш сигналларининг таъсири тугагандан сўнг чиқиш сигнали йўқолади, яъни комбинацион типдаги сумматор хотирлаш қобилиятига эга эмас. Шу сабабга кўра бундай сумматор, одатда регистр билан бирга ишлайди, унга ҳар сафар натижани ёзиш амалга оширилади.

Ҷамрарувчи типдаги сумматорлар сановчи киришли триггерлар асосида қурилади. Қўшилувчилар сумматорларнинг киришига бирин-кетин навбат билан юборилади, унда йиғинди жамланади. Операция натижаси сумматорда чексиз вақт давомида сақланиши мумкин. Уни дастлабки ҳолатга келтириш учун махсус ўрнаштирувчи сигнал, масалан, 0 ҳолатга ўтказувчи сигнал юбориш зарур.

Комбинацион типдаги сумматорлар

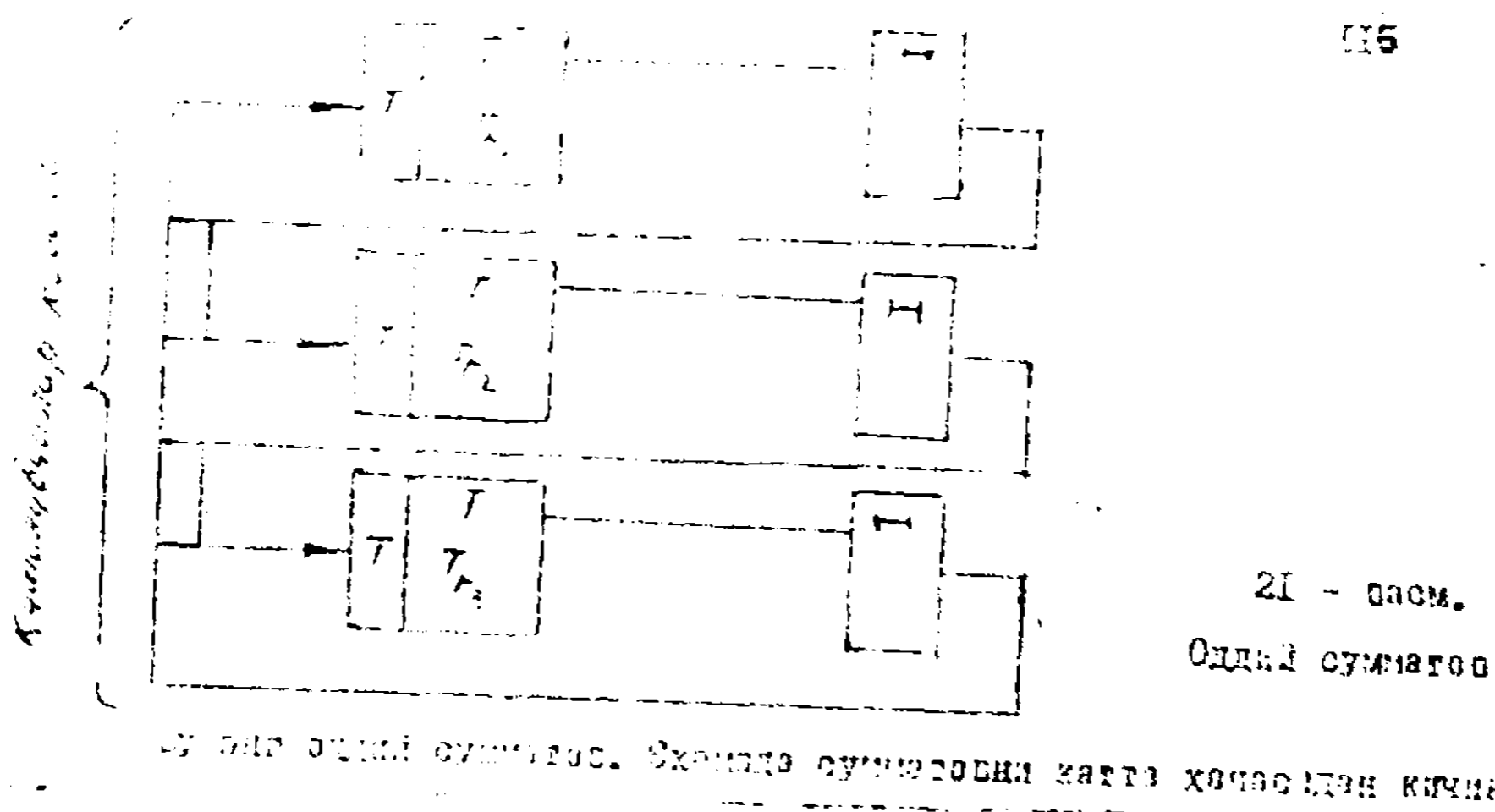
Икки хона қўшилувчиларни жамлаш ва қўшни хонадан ўтказиш процесси бир хонали жамлаш схемасида иккита ўхшаш элементлар операцияга бўлинади, қўшилувчиларнинг иккита хонасини жамлаш ва олинган натижа билан ўтказиш бирлигини жамлаш. Бу иккала операциялар ярим сумматорлар деб аталадиган иккита бир хил схемалар ёрдамида бақарилади.

Ярим сумматорнинг функционал схемаси ва
унинг шартли белгиланиши

Ўамгарувчи типдаги сумматорлар киришига қўшилувчилар кетма-кет равишда бирин-кетин узатилади. Ўтказиш импльуслари фақат иккинчи қўшилувчи киритилгандан сўнг ҳосил бўлади. (иккита birlikлар қўшилаётган хоналарда). Ўтказишларни қўшиш иккита қўшилувчилар йириндиси ҳосил бўлгандан сўнг амалга оширилади. Барча ҳосил бўлган ўтказишларни қўшгандан сўнг сумматорда иккала қўшилувчининг охириги йириндиси ўрнатилади.

Ўамлаш типдаги сумматор кечиктириш элементлари орқали кетма-кет уланган триггерлар занжирчалардан иборат. Триггерларнинг кечиктириш элементлари орқали боғланиши йириндисининг иккинчи қўшилувчи тушиши пайтида ҳосил бўлган моментда унга ўтказишнинг таъсири натижасида триггернинг нотўррун ишлашини олдини олиш учун амалга оширилади.

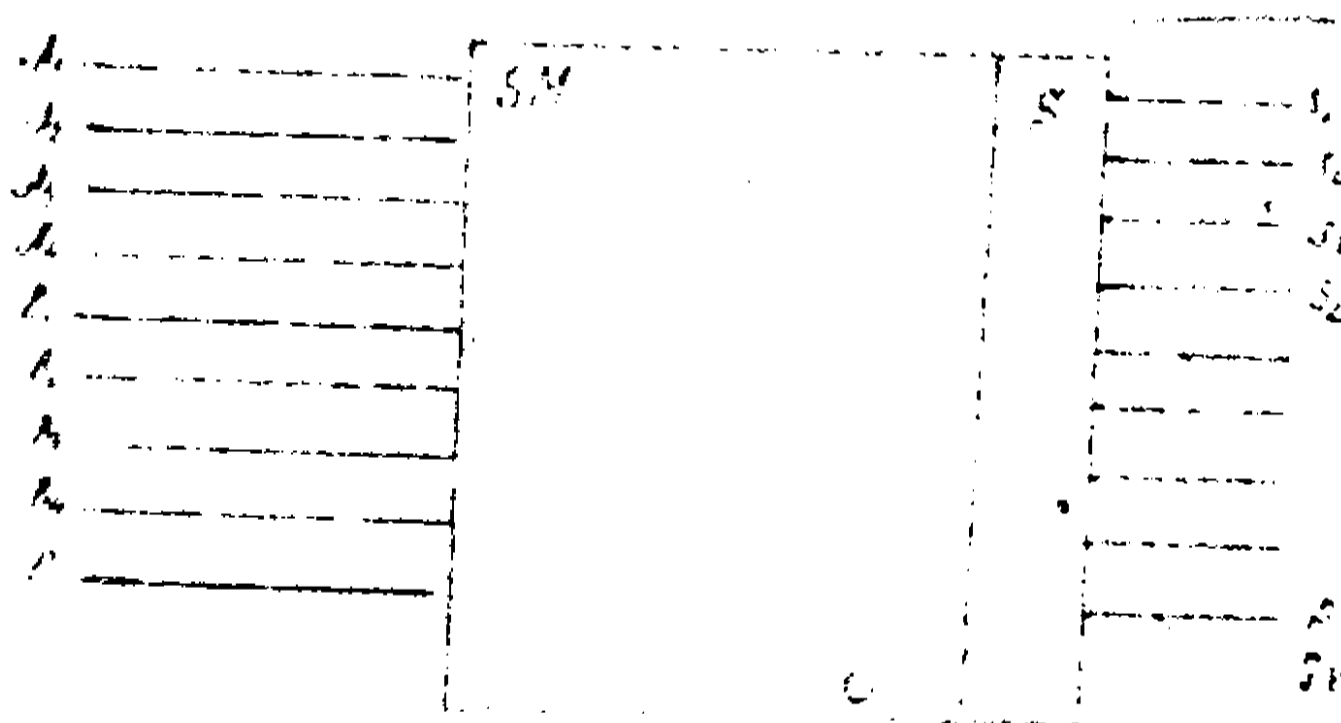
2I - расм
Оддий сумматор

Бу энг оддий сумматор. Схемата сумматорни катта хонасидан кичик хонасига ўтказиш занжирчаси курсатилган (циклик ўтказиш). Циклик ўтказиш фақат тескари кодда ифодаланган сонлар билан ишлайдиган сумматорларга киради.

Ўнлик сумматорлар

Барча замонавий ҳисоблаш машиналари ўнлик ҳисоблаш системада ифодаланган сонлар устида амал бажаради. Ўнлик сонларни тур-тур усуллар билан кодлаш мумкин. Машиналарда икки позицияли элементлар ишлатилгани учун ўнлик сонларни иккилик рақамлар ёрдамида кодлаштирилмоқда. Бундай кодлашнинг энг кенг тарқалган усули иккилик - ўнлик кодни ишлатишдан иборат. Унинг принципи шундаки, ҳар бир ўнлик рақам ўзига тегишли тўрт хонали иккилик сон - тетрада билан кодланади.

Ўнлик ҳисоб системасида ифодаланган сонлар билан операциялар бажарадиган машиналар ўзларининг таркибида ўнлик сумматорига эга. Ҳар хоналик сумматорлар асосида ясалган иккилик сумматорига ухшаш шакллари тўлик хонали ўнлик сумматор бир хоналик ўнлик сумматорлар асосида (УСМ) ясалади. УСМ лар қўшилувчиларнинг иккита хонасини қўшишни қўшни кичик хонадан ўтадиган бирни қўшишни ва юқори қўшни хоналик хонага ўтадиган бирни қўшишни таъминлайди.

22-рasm.
Ўнлик сумматор
схемаси

22-рasm
Ўнлик сумматор
белгиси

Ўнлик сумматор тўққизта киришга ва бешта чиқишга эга

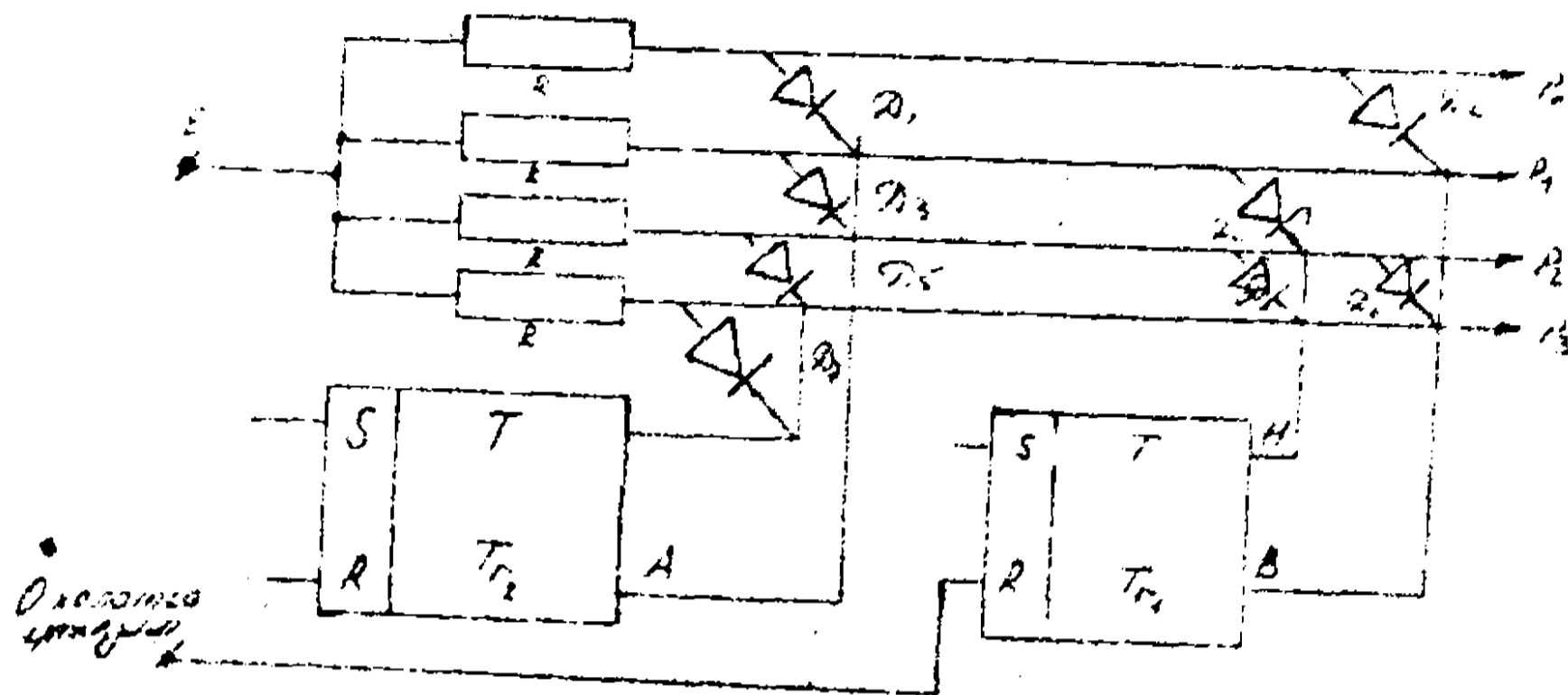
УСМ таркибига ярим сумматорлар, комбинацион сумматорлар ва ААС, ХАМ, БУИ мантикий схемалар киради.

§ 2.5. ДЕШИФРАТОРЛАР

Дешифратор киришга берилган иккилик сон кодини тегишли шинадаги олиннадиган битта бошқариш сигнаliga ўзгартириш учун хизмат қилади. Кириш сигналларининг ҳар бир комбинациясига ўзининг чиқиш сигнали мос келади. Агар дешифратор киришига узатилаётган соннинг иккилик хоналари миқдорини деб белгиласак, чиқиш шиналарининг миқдори

$P = 2$ бўлади. Масалан, беш хонали иккилик сонга ҳисобланган дешифратор 32 та бошқарувчи шиналарга эга. Дешифраторни ясаш учун зарур бўлган диодлар сони формула бўйича анализланади.

Дешифраторлар рақамли машиналарда операция кодини машина схемаларига тушадиган ва шу операциянинг бажарилишини бошқарадиган тегишли бошқариш сигнаliga ўзгартириш учун кенг қўлланилади.

22-расм. Тўртта киришга тегишли дешифраторнинг принципиал

схемаси

22-расм. Тўртта киришга тегишли дешифраторнинг принципиал схемаси

Икки хонали энг содда дешифраторнинг схемасини кўриб чиқамиз. (22-расм). У иккита TR_1 ва TR_2 триггерли регистрдан ва диодли матрицадан иборат. Схема иккита киришга (A ва B) ва тўртта чиқишга (P_0 , P_1 , P_2 ва P_3) эга.

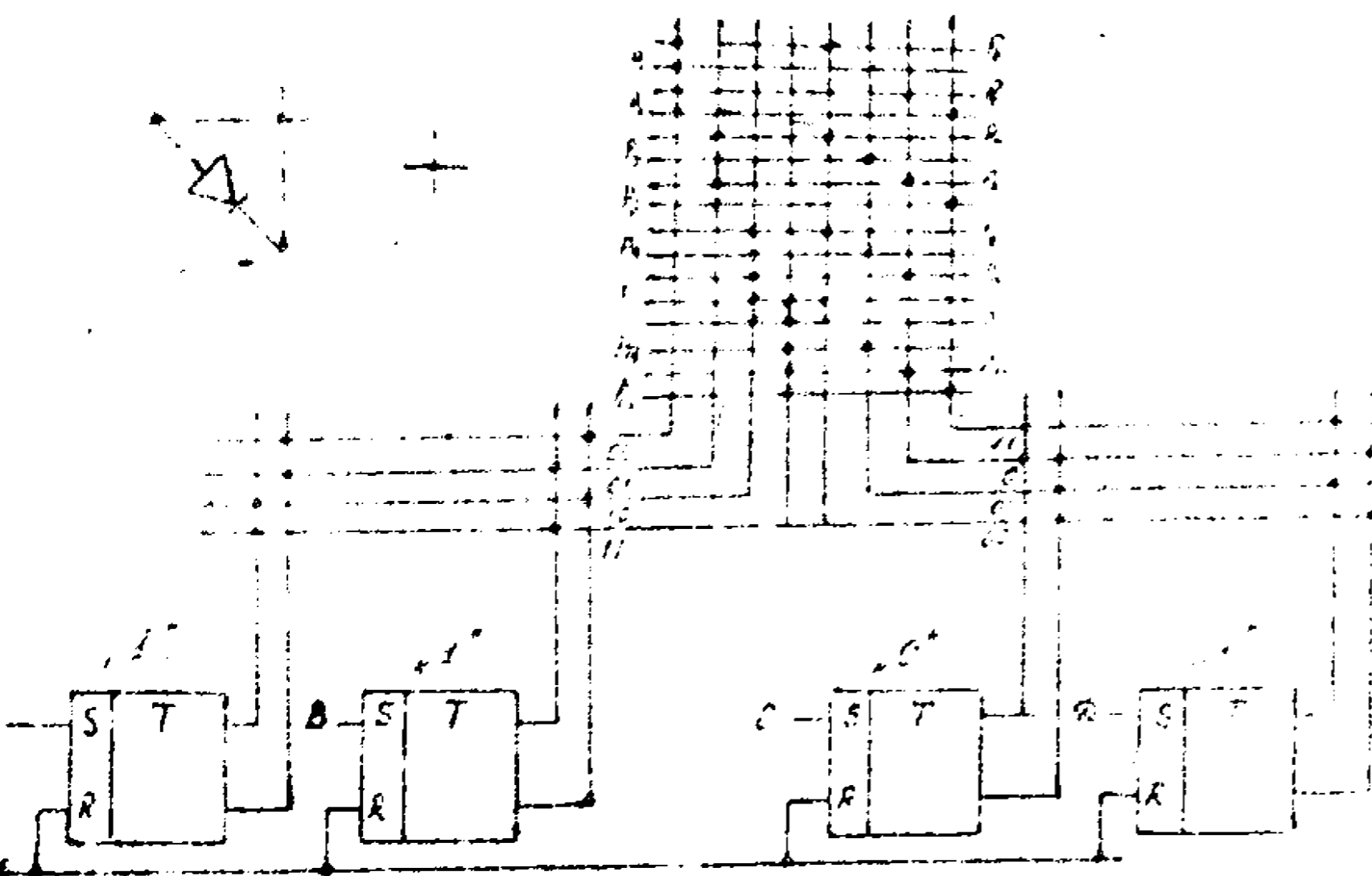
Унинг ишлаш мантиқи 13-жадвалда келтирилган.

13/жадвал

Матрицанинг ҳар бир чиқиш шинаси иккита киришли мос келиш
 жемасидан иборат бўлгани учун, бу шинанинг иккала диоди триггер-
 лардан келаётган тегишли юқори потенциаллар билан беркитилганда-
 шина чиқишда сигнал пайдо бўлади. Агар диодларнинг ҳеч бўлмаган-
 да биттаси очиқ бўлса, бу шинанинг потенциали паст бўлади, чунки
 очиқ диод орқали ток ўтади ва E манбадан келаётган кучланиш бу
 шинанинг резисторида пасая бошлайди.

Дешифратор киришига 10 сигналлар комбинацияси тушди деб
 араз қиламиз. Tg_1 триггер ноль ҳолатда, Tg_2 триггер эса бир
 ҳолатда бўлиб қолади. Барча шиналардан фақат P_2 шинада иккала
 диод (D_5 ва D_6) ёпиқ бўлади. Бинобарин, фақат шу шинадан бошқариш
 сигнали тушади. Сигналларнинг давомийлиги триггерларнинг шу хо-
 латда бўлиш вақтига боғлиқ. Сигналларнинг янги комбинациясини
 элатишдан илгари дешифратор регистри 0 ҳолатга ўтказиш дешифра-
 ори бўйича 0 га ўрнатилади.

Келтирилган схема бўйича ясалган диодли дешифраторлар бошқа
 схема бўйича ясалган кўп бошқичли бўлиши ҳам мумкин. Уларнинг
 фазаллиги шундаки, уларни ясаш учун бир бошқичлиларга нисбатан
 диодлар сони бир хил бўлганда кам диодлар талаб қилинади.

23-расм. Икки бошқичли дешифратор схемаси.

Мисол тариқасида 16 чиқишли икки босқичли дешифраторни куриб чиқамиз (23-рас). Бу дешифратор битта умумий диодли матрицага бирлаштирилган иккита элементлар дешифраторлардан (ҳар бири тўртта чиқишли) ясалган. Биринчи босқич элементлар дешифраторлар матрицаларидан иборат, иккинчиси - 16 та чиқишга хисобланган умумий матрицадан иборат. Умумий матрицанинг ҳар бир чиқиш шиналаридан тушадиган сигналларга боғлиқ равишда очиқ ёпиқ бўлиши мумкин. Бунда иккинчи босқич матрицаларининг фақат битта шинаси ёпиқ ҳолатдаги диодлар билан уланган бўлади. Бошқарувчи чиқиш сигнали ҳам шу шинада пайдо бўлади. Масалан, агар дешифратор регистрида 1101 иккилик сон ёзилган бўлса, унда иккинчи босқичнинг 13-чиқиш шинасида бошқарувчи чиқиш сигнали пайдо бўлади, чунки бу шина диодлари биринчи босқич матрицалари сигналлари билан ёпиқ бўлади.

Келтирилган схемада ҳаммаси бўлиб 24 та мос келиш схемаси (иккинчи босқич матрицасида 16 та ва биринчи босқич матрицасида 8 та) ва умумий сони 24-48 та диод ишлатилади, шу билан бирга бир босқичли дешифратор учун шу сондаги чиқишларга 16-64 та диод талаб қилинади.

Чиқишлар сонига боғлиқ бўлмаган ҳолда кўп босқичли дешифраторни ясаш принципи бир хил: кодларни бошқарувчи чиқиш сигналларига ўзгартириш зарур бўлган хонали сонларнинг умумий миқдори икки гурпага бўлинади, сунг гурпаларнинг ҳар тури яна иккига ва ҳоказо, охирида икки ёки учта ўзгарувчиси бўлган гурпалар ҳосил бўлмаганга қадар. Сунг ҳар бир гурпача учун чиқишлари жуфтланиб биринчи босқич матрицаларига бирлаштириладиган бир босқичли диод матрицалари ясалади, иккинчи босқич матрицалари эса учунчи ва ҳоказо матрицаларга бирлаштирилади (бу битта диодли матрица чиқишидан иборат бўлган дешифраторнинг охириги ё босқичи ҳосил қилинмагунча давом этади).

III-БОБ. ЭЛЕКТРОН ХИСОБЛАШ МАШИНАЛАРНИНГ ЭЛЕМЕНТ БАЗАСИ

§ I. Интеграл схемалар

Хисоблаш машиналарининг пайдо бўлиши конструкторлар олдига бир катор проблемаларни қўйдик, уларни ҳал қилишда машинани мураккаблаштириш ва уларнинг ишлаш сифатини ошириш ҳамда кўри чидамлилигини таъминлаш билан қувват сарфлашнинг камайиши, нархини пасайтириш ва уларнинг ўлчамларини кичрайтириш ўртасида қарама-

қаршиликка дуч келинди. Биринчи авдод машиналари (лампали машиналар) ўрнига иккинчи завод машиналари (ярим ўтказгичли) машиналар келди.

Лампаларни ярим ўтказгичлар билан алмаштириш машинанинг ҳажмини кичиклаштиришда ва электрон элементнинг ўзини ишончли ишлашини оширишда шунингга қўйилган дадил қадам бўлди. Аммо контакт бирикмаларнинг кўплиги схемаларда ўзгармай қолди, бу эса машинанинг кўп вақт ишламай қолишига сабаб бўлди. Ва ниҳоят физика ва химиянинг, электроника ва кибернетиканинг охириги ютуқлари базасида электрониканинг янги илмий-техникавий йўналиши - радиоэлектроника ҳисоблаш техникасининг ривожланиши натижасида пайдо бўлган кўпгина проблемаларни ечишга имкон беради. Микроэлектрониканинг муҳим масалаларидан бири арзон тайёрланадиган ишлаш характеристикаларининг яхши хусусиятларига эга бўлган юқори чидамли электрон апаратура яратишдир.

Ўпка плёнкалар асосида ясалган интеграл схемалар ва яримўтказгичли интеграл схемалар микроэлектрониканинг ривожланишидаги кейинги босқич бўлиб ҳисобланади.

§ 2. ДИСКРЕТ ЭЛЕМЕНТЛАР АСОСИДА ЯСАЛГАН

МИКРОСХЕМАЛАР

"Дискрет элементлар" усули деб ном олган микросхемаларни яратиш усули тез орада кенг тарқалди. Юқори ишончли дискрет элементларининг механизациялашган технологиясини ишлаб чиқариш бу элементларнинг микросхемаларни йиғишнинг янги технологик усулларини ишлаб чиқариш ва ниҳоят, схемани кенг имкониятлари янги усулга катта устунликлар берди. Машиналарнинг кейинги мураккаблашуви мослашмаларнинг ўсишига олиб келди, бу эса ўз навбатида элемент ва схемаларнинг ўлчамларини кичрайтириш ва уларнинг ишлашидаги ишончлиликни оширишни талаб этади. Шунга асосан микроэлектроникада тез орада янги йўналиш - электрон элементларнинг ўзаро функционал ясалган ўта митти схемалар пайдо бўлди. Бундай схемалар оддий схемалар каби ўзаро мос бўлганлар орқали бириктирилган алоҳида тайёрланган элементлардан иборат, буларнинг ҳаммаси ягона технологик процесслар ва қурилма тугалланган комплекс билан амалга оширилади.

Бундай схемалар интеграл номини олди (уларни шунингдек "функционал модул" ёки микросхема" деб аталади.) Интеграл схемаларнинг асосий устанликлари қуйидагилар: юқори ишончлилик

(хозирги вақтда интеграл схемаларнинг рад этиш интенсивлиги 1000 соатга 0,0001 процентни ташкил этмоқда, бироқ вақт ўтиши билан бу ишончлилик янада оширилади деб фараз қилинмоқда).

Нархнинг пастлиги мутахассислар интеграл схемаларнинг нархи оддий схемаларникидан икки марта кам бўлади деб ҳисобланмоқдалар, ўлчамларни камайтириш экспериментал намуналарда жойлаштириш зичлиги бир миллиметр квадратга бир неча минг элементга етказилади, массаси ва истеъмол қуввати камайган.

Барча бу факторлар интеграл схемаларнинг махсус хусусиятларини белгилайди, улар қуйидагилардир:

-оддий схемалардан фарқли равишда интеграл схемаларда амалда битта материал - монокристал ишлатилади ва ҳар хил функцияларни баъзарувчи кристалнинг алоҳида участкаларини ўзаро боғлаш учун жемани тайёрлаш процессида микроэлектрон технологияси асосида тайёрланган кристалнинг ичидаги махсус алоқа каналлари қўлланилади. Масалан, оддий схемаларда ҳар бир элемент учун ўзининг кириш ва чиқиш бўлиши керак. 100 тагача элементга эга бўлган интеграл схемаларда эса ўннга яқин кириш ва чиқиш керак бўлади. Элементларни ташқи таъсирдан ҳимоя қилиш учун интеграл схемаларда яқка ҳолда амалга оширишмай, балки бутун схема бўйича амалга оширилади, бу эса шунингдек, жойни тежашга ва интеграл схемаларнинг нархини оддий схемаларга қараганда арзонлаштиради.

IV - БСВ, ЭЛЕКТРОН ҲИСОБЛАШ МАШИНАЛАРИНИНГ АРХИТЕКТУРАСИ

§ I. ЭХМ ларни арихитектураси асосий тушунчаси

Электрон ҳисоблаш машиналарининг шунчалик кўп тип ва турлари бўлишига қарамасдан уларнинг асосий қисмлари принципиал жиҳатидан бир хилда тузилгандир. ЭХМнинг асосий қурилмалари киритиш қурилмаси хотирловчи қурилма, арифметик қурилма, бошқариш қурилмаси ва чиқариш қурилмасидан иборат.

Киритиш қурилмаси тегишли операцияларни баъариниш учун керак бўлган маълумотларни ҳамда иш программасини киритиш учун хизмат қилади. Маълумотлар ва программалар машинанинг махсус клавиатура-сида кўп билан териш йўли билан ёки кўпинча, информацияларнинг,

машина ташувчиларнинг перфокарта, перфолента ва шунга ўхшашларнинг биронтасидан киритилади. Машинанинг конструкциясига қараб, унда бир ёки бир неча турлича киритиш қурилмалари бўлиши мумкин.

Электрон ҳисоблаш машиналарининг бошқа қурилмалардан ажралиб турадиган характерли хусусияти шуки, унда махсус хотирловчи қурилма бор.

Катта сизимли хотирловчи қурилма электрон ҳисоблаш машиналарида мураккаб мисолларни ечиш имконини беради.

Хотирловчи қурилма дастлабки маълумотларни, оралиқ ва сўнгги натижаларни, ҳамда программаларни сақлаш учун мўлжаллангандир. Турли машиналарнинг хотирловчи қурилмаларининг сизими турлича бўлади.

Кўпчилик электрон ҳисоблаш машиналарида икки хил, яъни ташқи хотирловчи қурилма ва оператив хотирловчи қурилма бўлади. Электрон ҳисоблаш машинасининг хотирловчи қурилмаси "Хотира" деб ҳам айтилади. Кўпинча хотира деб фақат оператив хотирловчи қурилманигина айтилади. Ташқи хотирловчи қурилмаси эса тўплағич деб аталади.

Программада кўрсатилган ҳамма арифметик ва мантиқий операцияларни машина оператив хотирловчи қурилмасидаги маълумотлар асосида бажаради. Программа ҳам бажарилиши пайтида оператив хотирловчи қурилмасида бўлиши керак.

Оператив хотирловчи қурилма алоҳида катاكلардан иборат бўлади. Катاكلарнинг сони муайян электрон ҳисоблаш машинаси оператив хотирловчи қурилмасининг сизимини аниқлайди. Ҳар бир катакка битта кўп хонали сон(сўз) ёзилиши мумкин. Бу соннинг энг катта разряди машинанинг схемасига боғлиқ бўлади. Оператив хотирловчи қурилманинг ҳар бир катаци ўзининг номерига эга бўлиб, бу номер катакнинг адреси деб аталади.

Арифметик қурилма оператив хотирловчи қурилмада сақлангандиган маълумотлар устида арифметик ва баъзи бир мантиқий операцияларни бажариш учун хос электрон қурилмадир.

Бошқариш қурилмаси программада кўрсатилган инструкцияларни бажаришга мўлжаллангандир. Бошқариш қурилмаси электрон ҳисоблаш

машинасидаги барча қурилмаларнинг ишини мувофиқлаштиради. Электрон ҳисоблаш машинасининг ишини контроль қиладиган сигналлаштириш панели ва машинани қўл билан бошқариш панели бошқариш қурилмасига киради. Машинага программа ва дастлабки маълумотлар киритилгандан сўнг тўла автоматик тарзда ишлайди. Қўл билан бошқариш одатда, махсус ҳолларда ҳамда машинани ремонт қилишда ва баъзан программаларнинг тўғрилигини текширишда қўлланилади.

Чиқариш қурилмаси ҳисоблаб чиқариш натижаларини ва баъзи бир кўрсаткичларни чиқариш учун хизмат қилади. Маълумотлар машинадан турли хил шаклларда: босилган җадвал, перфокарта, перфолента ва ҳоказоларга ўтказилган ҳолда чиқарилиши мумкин. Агар кичик электрон ҳисоблаш машиналарида одатда битта киритиш қурилмаси бўлса, ўрта ва катта электрон ҳисоблаш машиналарида турли хил бир қанча киритиш қурилмаси бўлиши мумкин.

Масалани ечиш ёки бирор - бир планлаштириш - учёт ишларини бажариш дастлабки маълумотлар устида бир қанча оддий операцияларни кетма-кет бажариш жараёнидан иборат бўлади. Ҳатто олий математи-кадаги энг мураккаб масалаларни ечишни ҳам пировардида тўртариф-метик амалларни, оддийгина мантиқий ва баъзи бир бошқа операцияларни бажаришга олиб келиш мумкин. Ҳар бир шундай оддий операция электрон ҳисоблаш машинасида махсус команданинг амалга оширилиши асосида бажарилади.

Арифметик қурилма барча ҳисоблаш машиналарининг асосий қурилмасидир. Бу қурилма асосан арифметик амалларни бажарилади. Электрон ҳисоблаш машиналарида арифметик қурилма, шунингдек, мантиқий операцияларни ҳам бажаради. Арифметик қурилмалар структураси қўлланиладиган санок системаларига қараб фарқ қилади.

Унлик санок системаси клавишли ва перфорацион ҳисоблаш машиналарида қўлланилади. Электрон ҳисоблаш машиналари иккилик, ўнлик шунингдек бошқа санок системалари ҳам ишлатилади. Электрон ҳисоблаш қурилмасида қўшиш амалини бажарядиган сўтчик ва жамлагичдан ташқари регистрлар (улар сонларни қабул қилиш, уларни амал бажарилаётган вақтда сақлаб туриш, натижаларини чиқариш ва ҳоказолар учун хизмат қилади) ва регистр билан жамлагич ўртасида зарурий ўтказгичларни ҳамда арифметик қурилма билан бошқа қурилмалар ўртасида ахборотларни алмаштиришни бошқарядиган операцияларни бошқариш блоки бор.

Универсал характердаги ҳисоблаш машиналари ёки комплексда ишлайдиган машина агрегатларида алоҳида хотирловчи қурилмалар бўлади. Бироқ, айрим машиналарда хотирловчи қурилма киритиш ва арифметик қурилмалар билан бирлаштириш, бошқаларида эса мустақил қурилма шаклида ишланган бўлиб, улар тузилиши, вазифаси, ишлаш тезлигининг турличалиги билан бир-биридан фарқ қилади. Улар дастлабки ва оралик маълумотларни, ҳисоблаш натижалари ва ишлаш тартибларини аниқлайдиган программаларни қабул қилиш, сақлаш ва чиқариш учун мўлжалланган.

Хотирловчи қурилмага қўйиладиган асосий талаблар хотира сизимининг кенглиги, тез ишлатилиши ва структурасининг компактлигидан иборатдир.

Ташқи хотирловчи қурилмалар ичида магнит лентали хотира қурилмалари кенг тарқалган. Улар ЭХМ га ахборотларни киритиш ва ЭХМдан ахборотларни чиқариш учун хизмат қилади. Хотиранинг бу шаклининг афзаллиги шундаки, битта магнит лентасига ўнлик белгилардан миллиончасини ёзиш мумкин, ахборотни алмаштириш ва лентада сақланадиган ахборотларнинг сизимни хоҳлаганча ошириш учун ленталарнинг бобиналарини олиш, бир ёқанча лента тортадиган механизмларни улаш, ахборотларни магнит лентасига ёзиш ва уларни ленталардан ўчириш амалида қайта ёзишнинг автоном қурилмасини қўлланиши мумкин.

Хотиранинг шаклларига, шунингдек, магнит дисклари, перфокарталар, перфоленталар, микрофильмлар, магнит карталар ва ҳокказолар киради.

Киритиш ва чиқариш қурилмалари ҳисоблаш машиналарини одам билан боғлайди. Улар турли хил ахборот ташувчилар билан ишлейди. Ахборот ташувчилар деб, ахборотлар ҳусусан, иқтисодий ахборотлар қайд қилинадиган (сақланадиган) моддий воситалар тушунилади.

Ҳужжат уёт - планлаштириш ва бошқа иқтисодий ишларда энг кенг тарқалган ахборот ташувчи бўлиб ҳисобланади. У муайян ишлаб чиқариши ва ҳўҳалик операцияларининг миқдор, сифат ва юридик томонларини ўз ичига олади.

Ҳужжатларнинг ахборот ташувчиси сифатидаги афзаллиги шундаки ахтироқи учун унда ёзишнинг қўлайлиги бор.

Ўзгаришнинг камчилиги ундаги ахборотларни машинага автоматик равишда киритишга ҳали мослашмаганлиги ва ишлаш мобайнида қўл операцияларини талаб қилишидир.

Ҳисоблаш машиналари турли хил даражада ривожланган бошқариш қурилмаларига эга.

Оператор ЭХМ нинг ишига машинани улаш ва ўчириш, иш режимини ўзгартириши, ҳисоблашнинг боришини контроль қилиш ва унга таъсир кўрсатиш, программани тўғрилаш ва машинанинг камчилигини аниқлаш имконини берадиган қурилма-бошқариш пульти воситаси билан таъсир кўрсатади.

§ 2. Э.Х.М.ЛАРНИНГ МАТЕМАТИК ТАЪМИНОТИ

Ҳар қандай ЭХМнинг имкониятлари унинг математик таъминоти билан белгиланади. ЭХМнинг математик таъминоти деганда шундай аппаратура ва программа йириндиси тушунилади, улар орқали ЭХМ да маълум бир типдаги масалалар туркуми ечилади.

Математик таъминот асосан икки қисмдан ташкил топади.

1. Қурилмаларда ясалган математик таъминот.

2. Программаларда тузилган математик таъминот.

Қурилмаларда ясалган математик таъминот биринчи, иккинчи авлод ЭХМларида кўпроқ қўлланилган. БС ЭХМларда математик таъминот асосан программалар йириндисидан иборат. Ҳар қандай математик таъминот электрон ҳисоблаш машинасини турига, имкониятларига кўра хусусий ва индивидуал бўлади. Электрон ҳисоблаш машинасини кўп йиллик эксплуатацияси натижасида тақрибага асосан ҳозирги даврда мамлакатимизда ишлатилаётган электрон ҳисоблаш машиналари учун қуйидаги математик таъминот турлари қўлланилади:

1. О.С. (Операцион система)

Бу математик таъминот ҳозирги даврда энг мураккаб ва энг тўлиқ математик таъминот бўлиб ҳисобланади. Операцион система ўз структурасида аппаратларда қурилган математик таъминотни, ва программаларда қўрилган математик таъминотни ўз ичига олади.

2. Д.О.С. (Дискли операцион система)

Бу магнит дискасига программалар шаклида ёзилган таъминот.

3. Диспак – бу математик таъминот масалалар тўпламини (пакетини) ечишни магнит дискасида ташкил қилувчи математик таъминотдир.

4. Диалпак – бу математик таъминот асосан электрон ҳисоблаш машинаси билан диалог режимида ишлатишни таъминловчи математик таъминот.

датда диалог режими дисплей қурилмаси иши билан боғланган ва у арқали амалга оширилади.

Агар математик таъминот магнит дискаларига ёзилган бўлса унинг датда резидент деб ҳам аталади. Машинани ишлатиш давомида битта алгоритмик тилдан иккинчи алгоритмик тилга ўтиш зарур бўлса, у ҳолда резидент дискаси ўзгартирилади.

5. Тест – бу маълум бир мақсадга қаратилган савол –йиғиндир. Бу саволга берилган жавобга кўра тест анализ қилинувчи объектнинг ҳолатини аниқлайди.

Ҳозирги замон электрон ҳисоблаш машиналарида унинг ишлаш қобилиятини аниқловчи тестларнинг улумий сони электрон ҳисоблаш машиналарининг мураккаблик даражасини белгилайди. Улар маълум комбинациядаги кодларни ишлаб чиқаради ва маълум қурилмага йўллайди. Агар бир қурилма учун тестда алоҳида кодлар системаси ишлаб чиқарилган, шу кодлар системаси мўлжалланган қурилмадан ўтса, у ҳолда бу қурилма нормал ишлаётган бўлади. Агарда кўрилган код қурилмадан ўтма олмаса, у ҳолда бу қурилма нормал ишламаётган бўлади.

Электрон ҳисоблаш машинанинг иш қараёнида тестлар системаси контроль қилиш программаси ва диагностика программалар узлуксиз равишда маълум вақт оралиғида электрон ҳисоблаш машина қурилмаларини иш қобилиятини текшириб туради.

Электрон ҳисоблаш машина структурасида тестлар системаси ва диагностика программалар қанчалик кўп бўлса ёки улар электрон ҳисоблаш машинасининг қанчалик каттик бўлақларини ишни текшира олса, электрон ҳисоблаш машинаси шунчалик мураккаб ва ривожланган ҳисобланади. Операцион системалар, директор, монитор ва супермониторлар, ЭХА ҳисоблаш машина ичида ишни ташкил қилиш ва планлаштириш ҳамда масалани қисмларга ажратиш, хотира майдонларини тақсимлаш программани қисмларини ЭХАнинг бир қисмидан иккинчи қисмига кўчиб ўтишини таъминлаш, унинг иш режимида белгилаш, мультипрограммалли иш режими, вақт бўлинган системасидаги иш режими каби ишларни бақаради.

Программалар системаси интерпретация ва компиляцияловчи программалар машина ичида программа бўлагини бир жойдан иккинчи жойга кўчиб беришини ва шу программа бўлақларидан яқлит программа тузиш учун хизмат қилади.

Транслятор (таржимон) - Ҳозирги замон электрон ҳисоблаш машиналарида унга яқин халқаро алгоритмик тиллар қўлланилади. Булар қуйидагилардан иборат:

1. Ассемблер

2. Фортран

3. Алгол.

4. Кобол

5. P - I

6. БЭЙСИК - (мини ва микро Э.Х.М.лар учун асосий тил ва бошқалар).

Бу алгоритмик тилларда тузилган программалар бизнинг машиналарда ишлаши учун шу тиллардан тузилган программалар бизнинг машиналарда ишлаши учун шу тиллардан таржима қилувчи таржиманлар - Трансляторлар зарурдир.

Бу таржимонлар программа шаклида бўлиб, улар алгоритмик тилдан программани машина тилига ўтказеди. Берилган бирламчи сўхборотларни ОХН га жойлайди, керакли хотира майдонини тақсимлайди ва масалани ечишга тайёрлайди. Ҳозирги пайтда ҳамма тиллардан таржима қилувчи битта универсал таржимон йўқ.

Сервис программалари одатда электрон ҳисоблаш машинасидадан фойдаланувчиларга қўшимча қулайликлар яратиб бериш учун хизмат қилади. Стандарт программалар библиотекаси.

Бу электрон ҳисоблаш машинада тез-тез учраб турадиган масалаларга тайёр ечилган программадан иборатдир. Агарда программада шундай масалалар учраса, ундай фойдаланиш мумкин.

Масалан, ҳар қандай тригонометрик функциялар, каторлар, аниқ интеграллар ва х.к. электрон ҳисоблаш машина библиотекасида тайёр ечилган ҳолда бўлади. Электрон ҳисоблаш машина ривожланган сари стандарт программалар библиотекаси ҳам тўлиб ривожланиб боради. Стандарт программалар библиотекаси қанчалик кўп масала-

лар билан таъминланган бўлса, электрон ҳисоблаш машинасида янги-янги масалалар ечиш шунчалик осон бўлади, чунки янги масалани

ечишда стандарт программалар библиотекасидаги тайёр ечимлардан фойдаланилади..

§ 3. ЭХМда ахборотни ишлаб чиқариш жараёни

Ахборот ишлаб чиқаришнинг технологик жараёни - бу ахборотнинг ЭХМга тушиш вақтидан бошлаб, то буюртмачига топшириладиган тайёр натижалар олишгача ахборот устида маълум тартибда бажариладиган барча операцияларнинг йиғиндисидир. Бутун технологик жараённи тўртта босқичга бўлиш мумкин:

1. Дастлабки маълумотларни тайёрлаш;
2. Кириш ахборотини қабул қилиш;
3. Ахборотни ишлаб чиқариш;
4. Чиқиш ахборотини қабул қилиш;

Технологик жараённинг биринчи босқичи ўз ичига кириш ҳужжатларни қабул қилишни олади, шу билан бирга ахборотни машина ташувчиларга ўтказиш ва масалани ечиш бошлангунча бажариладиган операциялар киритилади.

ЭХМга ахборот:

1. Турли босма ёки қўлё ёзма ҳужжатлар кўринишида:

2. Перфорацияланган перфокарталар ёки перфоленталар кўринишида;

3. Алоқа йўллари бўйича (телеграммалар кўринишида, уни машина ташувчиларига бевосита ўтказиш билан ёки машинага бевосита кириши билан) тушиши мумкин.

Ахборот ҳужжатлар кўринишида, яъни стандарт босма бланк программа кўринишида тушса, у регистрация қилинади ва тайёрлаш бўлимига машина ташувчиларига ўтказиш учун юборилади.

Алоқа йўллари бўйича тушаётган ахборот перфолентада ёки белгиланади ёки бевосита машинага киритилади.

Ахборот алоқа каналлари бўйича узатилганда хатоларга йўл қўйилиши мумкинлиги сабабли, одатда, қабул қилиш пунктида автоматик назорат ўрнатилади. Бундай назоратни биз куйида куриб чиқамиз.

дастлабки маълумотларни тайёрлаш.

Ахборотни (дастлабки маълумотни) машинага киритиш учун уни ташувчиларга ўтказиш, назорат қилиш ва ахборот массивларини шакллантириш амалла оширилади.

Доширғи вақтда кеңг қўлланиладиган ахборот ташувчиларга перфоленталар, перфокарталар магнит дисклар ва магнит ленталар киреди. Ахборотни перфокарталарга ўтказиш (перфокарталарни тўлдириш) оператор томонидан перфатор ёрдамида амалга оширилади. Бу операция автоматлаштирилмаган ва карталарни тўлдириш тезлиги катта эмас (бир сменада 60-80 минг тешиқ).

Тўлдириш тезлиги ва шу вақтда йўл қўйиладиган хатолар операторнинг малакасига боғлиқ. Урта малакали оператор 5-10 минг тешиқда ўртача битта хато қилади. Картада хатога йўл қўйилган ахборотнинг бузилишига ва турли нотурри натижаларга олиб келади. Шунинг учун перфокарталарни тўрри тўлдириш назоратига катта аҳамият берилади.

Назоратнинг бир нечта усуллари маъжуд:

Маъжус дуралма - контроллик ёрдамида (контрольниққа перфорацияланган карталар дастаси қойлаштирилади ва унинг клавиатурасида назар карталарга ўтказилган ахборот такрор терилади. Кириш жараёнида терилаётган ахборотнинг карталардаги тегишли ахборот билан солиштириш амалга оширилади ва тарқоқлик юзага келган ҳолда сигнал берилади; қайта перфорациялаш усули (кейинчалиқ иккала карталар дастасини автоматик равишда солиштириш йўли билан); босиб чиқариш усули (перфорацияланган карталар дастасида ҳамма ахборот карталардан кезек босиб чиқарадиган маъжус босиш қурилмасига қойлаштирилади, шунинг учун у бланкалардаги дастлабки ахборот билан солиштирилади) ва ҳоказо.

Машиналарда қўлланиладиган ташувчиларнинг бошқа тури перфолентадир. Перфолентанинг кеңг қўлланилишининг сабаби ахборотни алоқа каналлари бўйича узатишда ундан фойдаланилишининг қулайлиғидир. Ахборотни перфоленталардан машинага киритиш тезлиги перфокартадан юқори эканлигини ҳам таъкидлаб ўтиши керак.

Ахборотни перфоленталарда тайёрлаш жараёни схемаларнинг турли-туманлиги билан фарқланади. Умуман, перфоташувчиларнинг тайёрлаш усуллари кўп меҳнат талаб қилишлиги билан белгиланади.

Кўпинча перфолента ахборотни телеграф бўйича қабул қилиш ва узатиш учун қўлланилади. Қабул қилиш вақтида ахборот перфолентага ёзилади ва шу вақтнинг ўзида қабул қиланган текст билан келган маълумотларни кўз билан текшириши учун **хевта** хосил қилинади. Сўнр узатиш дастаси қайтариледи ва иккинчи лента ўқиб

Ўлиш қурилмасидан ўтказилади, бу ерда иккала лентани текшириш амалга оширилиб учинчи контроль лента чиқариб берилади. Тешиклар мос келмаган ҳолда текшириш лентасига тўғрилаш киритилади. Мана шу текширилган перфолента ишчи лентадир. Бяён этилган усули ҳам содда ва ишончли, ammo узатиш тезлигининг кичиклиги ва жараённинг паст даражада автоматлаштирилганлиги унинг камчилигидир.

Алоқа тармори бўйича узатилган, перфолентага ёзилган ахборотнинг тўғрилигини текшириш учун узок масофага маълумотларни узатиш махсус аппаратураси (МУА) қўлланилади.

Бу ҳолда узатишнинг ҳақиқийлигини ошириш учун махсус тўғрилаш кодлари қўлланилади, масалан, жуфтликка (ёки токликка) текшириш кодлари. Узатиш маълум миқдордаги символларни ўз ичига олган порциялар билан амалга оширилади. Ҳар бир порция жуфт сон символларига эга. Ахборотни қабул қилиш жуфтликка текшириш билан амалга оширилади. Хато бўлган пайтда қабул қилиш пунктидан автоматик равишда берилган символлар порциясини қайта узатиш ҳақида команда юборилади. Агар хатолар бўлмаса, навбатдаги порцияни узатишга рухсат берилади. Қабул қилинган ахборот перфолентага ёзилади. Узатишнинг бундай хилининг афзалликлари белгилар бўйича аниқликнинг юқорилиги (миллионда битта хато) хатога йўл қўйилганда автоматик суроқлаш, соддалик, перфолентада ортиқча ахборот йўқлигида (контроль йириндилар) ва хоказолардир.

Шундай қилиб, узатилаётган ахборотни зарур бўлган аниқлигини олиш учун аниқликни оширадиган қуйидаги усуллар ишлатилади: хатоларни сезадиган ва тўғрилайдиган тўрриловчи кодларни қўллаш; узатишнинг тўғрилигини контроль йириндилари усули билан текшириш; битта ўша маълумотни кўп марта қайтариб, кейин солиштириш.

Перфолента ҳар доим машинага бевосита киритилмайди. Баъзан ахборотни перфокартага кўчириб ёзиш эҳтимоли тўрилади. (масалан, агар машина ўз тартибда перфолентадан киритиш имконига эга бўлмаса). Бу ҳолда перфокарталарга кўчириб ёзиш махсус қурилма ёрдамида автоматик равишда амалга оширилади. Кўчириб ёзишнинг тўғрилиги маълум усуллардан бири билан текширилади.

Ахборотни машинага киритишни бевосита алоқа каналидан ҳам амалга ошириш мумкин. Бу ҳолда машина алоқа канали билан туташтириш қурилмасига эга бўлмаги керак. Бундай узатишнинг камчилиги телеграф аппаратураси тезлиги билан узатилаётган ахборотни қабул қилиш ва текшириш учун машина вақтидан фойдаланишдир.

АХБОРОТНИ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ

Бу боскич машинада бевосита баҳариладиган ахборотни ишлаб чиқаришнинг бутун циклини ўз ичига олади. Бунга киритиш операциялари, масалаларни ечишда машина баҳарадиган арифметик ва мантиқий операциялар, шунингдек, машина назорати ва ечиш натижаларини машинада чиқариш операциялари киради.

Масалаларни ечишни бошлашдан аввал машинани ишлаб қўилиятини машина қурилмаларида йўл қўйилиши мумкин бўлган хатоларни аниқлаш имконини берадиган махсус программалар текстлар ёрдамида текширилади. Текстлар - натижадари аниқ бўлган мисолларнинг маълум тўпламидир. Текстларни ўтиш вақтида машина кетма-кет равишда олинган натижалар билан солиштириб ҳамма мисолларни баҳаради. Натижалар бир-бирига мос келмаган ҳолда машина тўхтайтилади. Шундай сўнг мисолнинг хато ечилиши сабаби аниқланади ва машина системаларни ишидаги хато йўқотилади. (хатони кидириш берилган мисолни машинада кўп марта ечиш режимида, осциллограф ёрдамида машина схемаларининг ишини текшириб амалга оширилади.) Текстлар ёрдамида машинанинг барча қурилмалари текширилади. Текстларни ўтиш вақтида машина ток манбаининг режимини ўзгартириб, машинанинг ишлаши учун қийин шароитлар яратилади, бу билан ишончли бўлмаган элементларни топиш тезлаштирилади.

Текстларнинг мураккаб тури диагностик текстлардир. Агар оддий (текширув) текстлар фақат схемаларда хатолар мавжудлигини кўрсатса, диагностик текстлар эса камчиликларни аниқроқ топишни таъминлайди ва бунда машина хатоларни программали анализ йўли билан дайдо бўлган жойини (урнини) кўрсатиб беради. Диагностик текстларни ишлаб чиқиш машинани эксплуатация қилиш тақрибаси жараёнида олинган типик бузилишлар рўйхатига асосланади.

Машинанинг текст назоратини ўтказгандан сўнг ҳисоблашларга ўтказилади. Ахборотни машинага киритиш учун ёки бевосита алоқа каналларидан киритиш учун мосланган махсус қурилмалар ёрдамида амалга оширилади. Бунда киритилаётган ахборотни текширишга катта аҳамият берилади. Агар машина алоҳида текшириш узеллари йўқ бўлса, ташувчилардан киритиш одада назорат йиғиндилар ёрдамида текширилади, бунда ахборотли материал билан бирга олдиндан ҳисобланган назорат йиғинди киритилади. Йиритилгандан сўнг баърида контроль йиғинди билан солиштирилади. Сонлар тўғри келмаган ҳолда, амалда контроль йиғиндиси мос келмагунча киритиш қайта-

рилади. Агар маълум назорат йиғинди бўлмаса, ахборотни киритиш икки марта амалга оширилади, бунда биринчи ҳисобланган йиғинди хотирланиб, иккинчи киритилгандан, сўнг олинган йиғинди билан солиштирилади. Йиғиндилар бир-бирига мос келмаса киритиш учинчи марта амалга оширилади. Охириги контроль йиғинди машинада дастлабки иккитаси билан солиштирилади ва уларнинг биттаси билан мос келса, материал тугри келган деб ҳисобланади.

Ахборотни машинага алоқа каналидан киритишда текшириш тўғривчи кодлар ёрдамида амалга оширилади.

Ахборотни машинага киритилгандан сўнг ЭЖи программани баҳаришга ўтади. Программани баҳаришда машинани ўзи ҳам текширилади, чунки машинани ишида хатолар бўлиши мумкин. Хатолар турли сабабларга кўра пайдо бўлади, тасодифий (машинанинг адаштиши) ёки систематик характерга эга бўлиши мумкин. Тасодифий хатолар ёки машина схемаларидаги айрим элементларни ишончсиз ишлаши сабабли юз бериши мумкин. Систематик хатолар эса, машинанинг бузуқлигидан далолат беради ва текстлар ёрдамида нисбатан осон тuzатилади. Тасодифий хатоларни йўқотиш қийин, чунки улар жуда кам пайдо бўлади. Шунинг учун ҳисоблашларда натижалар бузилишининг энг эҳтимоли кўп бўлган сабаби машинанинг нотўғри ишлашидир.

Масалан, ечимнинг тўғрилигини текшириш учун турли усуллар қўлланиши мумкин. Уларнинг энг соддаси ҳар бир вариантни ёки масаланинг маълум этабини икки марта ҳисоблаб, кейинчалик иккала натижани автоматик равишда солиштирилдан иборатдир.

Натижа тўғри келмаса, учинчи марта ҳисоблаш амалга оширилади, яна хато такрорланса, машина тўхтатилади.

Агар машинанинг ишидаги бузуқлик сабабини аниқлашга эришилмаса, у текстлар ёрдамида текширилади.

Программани баҳаришни текширишнинг бошқа кўриниши - натижаси маълум бўлган вариантни даврий равишда олдинги натижалар билан солиштиришдир. Баъзан бир ҳолларда текширишни ишлаб чиқарилаётган катталикларни ўзаро боғлайдиган ва ҳисоблашнинг ҳар бир босқич охирида текшириш мумкин бўлган текшириш натижалари бўйича амалга ошириш мумкин.

Келтирилган программани назорат усулларининг камчилиги шундаки, улар масала ечиш вақтини узайтиради. Бундан ташқари улар машинада систематик хато пайдо бўлган ҳолда ҳисоблашдаги хатони сезмайди.

Шунинг учун жуда муҳим масалани ва ечишга минимал вақт талаб этадиган масалани ечиш учун иккита машинада бир вақтда масалани ечиб, натижаларини ўзаро солиштириш усулларидан фойдаланилади. Бу усул анча ишончли бўлиб, у айрим адашишларни ҳам, систематик хатоларни ҳам намоён қилиши мумкин.

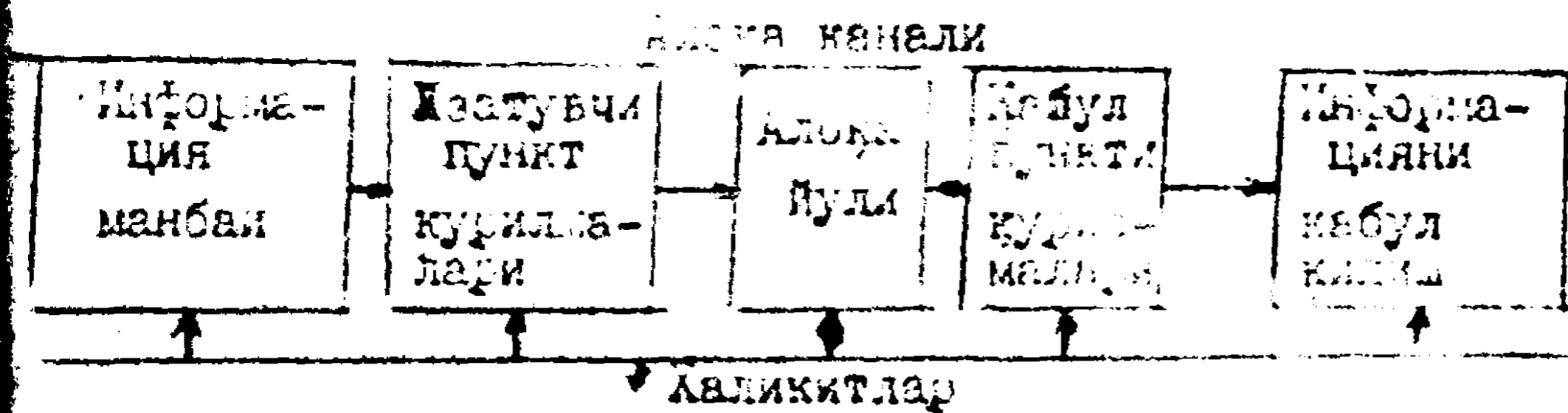
Қайта ишланаётган ахборотни текшириш схема йўли билан ҳам амалга оширилиши мумкин. Схемали текшириш анча эффективдир, аммо машинага қўшимча уқуна киритишни талаб қилади. Схемали текширишнинг энг содда кўриниши ҳатони ахборот кодида аниқлашдан иборатдир. Текширишнинг эффективроқ ва анча мураккаброқ усули ҳато ахборотни пайван ва тўрадан иборат. Бу мақсадларда тўрриловчи кодлар ишлатилади.

Замонавий элементларни юқори ишончилигини ва ахборот кодида икки тарафлама хатонинг пайдо бўлиш эҳтимоллиги жуда камлигини эътиборга олиб, машиналарда одатда битта хатони сезиш ёки тузатиш билан чегараланади.

§ 4. ДИСКРЕТ АХБОРОТНИ АЛОҚА КАНАЛЛАРИ БЎЛИЧА УЗАТИШ

Ҳисоблаш машиналаридан турли хил автоматлаштирилган система-ларидан кенг фойдаланиш узок масофаларда жойлашган истеъмолчилар билан, баъзи ҳолларда эса ягона системага кирувчи машиналар орасида ҳам ахборот алмашиш заруриятини турдиради. Бундай ахборот маълумотлар деб, ахборот узатишни таъминлайдиган барча техника эса маълумотларни узатиш системаси деб аталади. Маълумотларни узатиш одатда, рақамли машиналар билан боғлиқ бўлгани туфайли узатиладиган ахборот маълум сонли кодни ташкил қиладиган иккилик сигналлардан иборат. Шунини таъкидлаб ўтиш керакки, алоқа каналларига ҳар қандай машинани улаш учун машина махсус тунеллаштириш қурилмаларига эга бўлиши керак.

Умумий ҳолда маълумотларни узатиш системасига ахборот манбаи, алоқа каналлари ва ахборот қабул қилгич қиради (IC-9.) Алоқа канали узатувчи пункт қурилмаси (кодлаш қурилмаси), алоқа йули ва қабул қилиш пункти қурилмаларини ўз ичига олувчи (декодлаш қурилмаси) аппаратлар туркумидан иборат. Кодлаш қурилмаси узатиладиган маълумотни сигналга ўзгартириб (айлантириб) берувчи система элементидир. Алоқа йули - бу сигналлар узатилишини амалга оширадиган қурилмадир.) сигналларни ташувчи бўлиб, одатда электромагнит тебранишлар хизмат қилади). Декодлаш қурилмаси қабул қилинган электрик сигналларни қайтадан маълумотга айлантириб беради. Маълумот манбаидан қабул қилинган ахборот узатувчи пункт қурилмаларида ўзгартирилади ва маълумот код кўринишида алоқа йулига узатилади.

Ахборотни алоқа каналлари бўйича узатиш системасининг умумий структураси схемаси

Қабул қилинган ахборотнинг қабул қилинган сигналлар қайта ўзгартирилади ва ахборотдан фойдаланишга қулай булган кўринишга келтирилади.

Алоқа каналли сигналларни узатиш пунктдан қабул қилиш пунктига минимал бузилишлар билан узатилишни таъминлайди.

Амалда реал алоқа каналларида сигналларнинг бузилиши тилиш мумкин эмас, чунки каналлар (аниқроғи, алоқа йуллари) характери тез-тез ўзгариб турадиган турли хилдаги тусиқлар таъсирга учрайди.

Маълумотларни узатиш системасига қўйиладиган асосий талаблардан бири - узатишнинг юқори аниқлиги талабидир, чунки энг зарарли хатоларнинг пайдо бўлиши оқибатда натижаларнинг асосий қисматини бутундай тушириб юборишга ёки мураккаб ва қимбатроқ ишлаб чиқариш процессларини бузилишга олиб келиши мумкин. Узатишнинг аниқлигига қўйиладиган талаблар маълумотларни узатиш системаси баҳарадиган функцияларга боғлиқ.

Масалан, мазмунли ахборотли текстни узатишда тахминан 10^4 хато эҳтимоллигига йўл қўйилади ($10\ 000$ белгига битта хато тўғри келади).

Сонли ахборотни хато эҳтимоллиги 10^{-5} , 10^{-6} дан, баъзи ҳолларда эса, 10^{-8} - 10^{-9} дан кам бўлмаслиги керак. Бундай юқори аниқликни таъминлаш учун махсус тўғриловчи кодлар қўлланилишига асосланган етарли даражада мураккаб қурилмаларни ўз ичига олган алоқа системалари ишлаб чиқилган. Бу тадбирларни қўриш зарурлиги аввало, алоқа каналларини ўзларининг характеристикалари етарли даражада юқори бўлмаганлиги билан тушунтирилади. Замонавий каналлар учун бирлик символининг бузилиши эҳтимоллиги 10^{-5} - 10^{-2} сралигида ётади. Алоқа техникасида каналларнинг икки типи - телефон ва телеграф типлари кенг миқёсда қўлланилади.

Телефон каналларининг бузилиш эҳтимоллиги кичикроқ қийматга эга. Ахборотни турли каналлар бўйича узатиш тезликлари ҳам катта сраликларда ўзгаради. Масалан, телеграф каналларининг узатиш тезлиги 100 бод булса (бод телеграф сракали сигналлар узатиш тезлик бирлиги) 1 бод секундига битта иккилик символига тенг), телефон каналлари эса ахборотни 2400 бод ва ундан юқори тезлик билан узатади. Шу сабабларга кўра, замонавий ҳисоблаш машиналарида ишлатиладиган маълумотларни узатиш системаларидаги телеграф каналлари кўпинча ишсиз туради. Бир-биридан аниқликни ошириш даражаси, ахборотни узатиш тезлиги ва ҳоказолар билан фаркланадиган маълумотларни узатиш системасининг турли хиллари маъжуд. Уларнинг ҳаммасини иккита катта гурпуага ажратиш мумкин; тескари алоқасиз системалар ва тескари алоқали системалар. Тескари алоқасиз системалар ёки тўғри узатиш системалари ахборотни фақат битта йўналишда узатишга мулжалланган яъни узатувчи пунктдан қабул қилувчи пунктга ахборотларни узатиш учун бундай системаларда битта канал маъжуд бўлади. Бундай системалар тузилиши бўйича нисбатан соддадир.

Тескари алоқали системаларда ахборотни ҳам тўғри, ҳам тескари йўналишда узатиш кўзда тутилади, бунда тескари йўналишда тушаётган ахборот қабул шартлари ҳақида маълумотларга эга. Бумаксадларда системада қўш алоқа канали ишлатилади.

ЭХМ ҚУРИЛМАЛАРИНИ БИР-БИРИ БИЛАН УЛАШ

Ҳозирги пайтда ЭХМ қурилмаларини бир-бири билан ўзаро улаш учун 3 хил тузилишга эга бўлган уловчи қурилмалар ишлатилади. Бу

ловчи қурилмалар одатда, асосан, уловчи симлардан иборат бўлиб, уларро улаш билан бирга сигнални электрик параметрларини ҳам таъмин қилтиради.

Умумий ҳолда ЭХМ га объект билан уланиш структурасини қуйи-
гича тасвирлаш мумкин.

Датчик сифатида бирламчи ахборот манбалари ишлатилади. Бу
ахборот манбалари турли-туман кўринишда бўлиши мумкин ва улар
орқали хил тузилишидаги механизмларга уланган бўлади.

УЛОВЧИ СИМЛАР

I-A ва I-B улагичлар

Бу улагичлар орқали катта ахборот айирбошлаш тезлигига эга
бўлган ёки тез ахборот айирбошланиб туриладиган объектлар ўзаро
уланилади. Улар орқали сонлар, командалар, турли кодлар контроль
сигналлари разрядлар ёрдамида узатилади. Махсус сигналлар ва бош-
қариш сигналлари ҳам шу узатувчи симлар орқали ўтказилади.

I группда 5 та ахборот ва 7 та контроль разряд узатилади.
Бу симлар магистраль шаклда ишлатилади.

II. 2.A улагич

2.A улагич бўйича ахборот I байт ва I контроль разряди бўйи-
уланади.

I байт - I кон. разряд - 8 - I 9 бит

Бундай уланиш савол - жавоб режимида ишловчи қурилмаларда
уланилади. 9 та импульс ҳаммаси параллел шаклда юборилади.

Сигнал 2 қисмдан иборат: 2 а

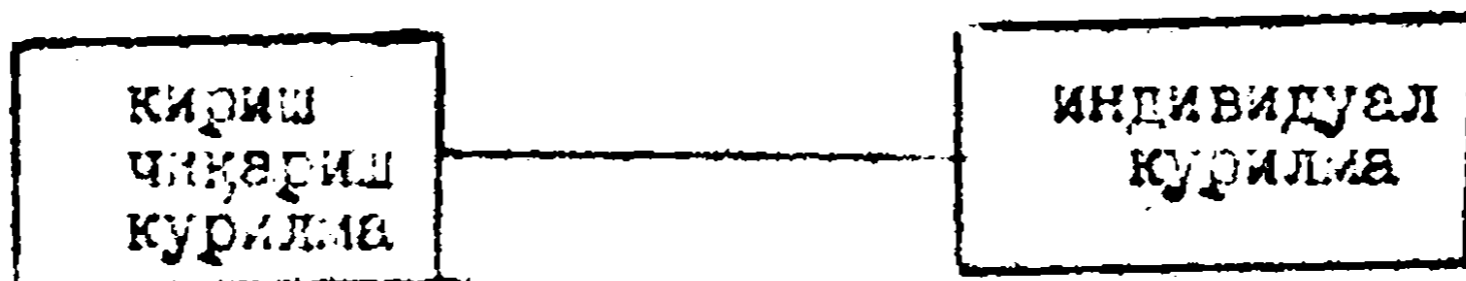

2-расм

Марказий қисм A_1 процессорга ёки мультиплекс, селектор ка-
налларга уланади. Иккинчи учи бўйича 2 A/2B улагичга уланади ёки
каналлар ўртасида АДАПТЕР деб аталувчи улагичга уланади.

III. 2 B улагич

2 B улагич киритиш - чиқариш қурилмаларини индивидуал қурил-
малар билан улашга хизмат қилади ёки киритиш - чиқариш қурилмалари-
2 а улагичга ўта оладиган оралик қурилмаларга уланади.

3 - расм

Бу ерда ҳам ахборот I байт - I контроль разряд шаклида амалга оширилади.

2 в улагичи куйи уланиш контакти бўйича ҳар қандай киритиш-чиқариш курилмалари билан уланади. 2 В улагичи 2 группа шинадан (шинадан) иборат.

I группа шинаси - киритиш - чиқариш курилмаларидан ва объектни улаш схемаларидан марказга томон сигнал юборади.

Бу сигнал куйидаги сигналлардан ташкил топган:

I байт - I контроль разряд - 3 та бит бошқариш сигнали - 12 бит.

2 группа шинаси марказдан киритиш - чиқариш курилмаларига ҳараб сигнал юборади. Бу ерда ахборот сигналлари куйидагича тезилган.

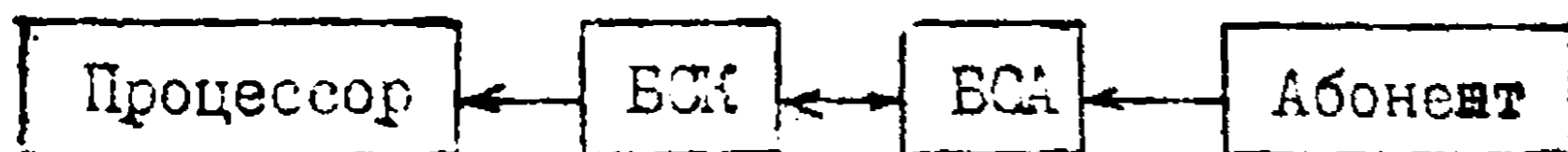
I байт - I контроль разряд - 5 та бит бошқариш сигнали - 14 бит.

2.В улагичининг узунлиги 100 м га етади.

IV. ЛС - 2 А улагич

Бу улагич орқали процессор билан канал уланади ёки процессор билан 2 А группасига тегишли бўлган объектлар уланади. Улагичнинг ЛС қисми БСК - I деб аталувчи улагичдан иборат: БСК канал билан уловчи блок дегани;

БСА - абонет билан уловчи блок дегани.

4- расм

Ҳозирги замон ягона ЭЖМлари туркумида:

БСА типли улагичлардан I тадан 16 тагача бўлади.

БСК типли улагичдан I донга бўлади.

ЛС - 2А улагич I секундда 256 минг ахборотни узатиши мумкин.

У.2 К улагич

2 К улагич киритиш-чиқариш қурилмаларини тўрридан-тўрри процессорга улаши мумкин.

2К улагичда 2 байт ахборот параллел равишда узатилади.

2К улагичи 2 та разъём улагичи орқали туташтирилади ва у интерфейс картаси дейилади.

У1. 2 К (2В ва 2К) 2А улагичлари,

Бу улагичлар АСВТ(Д туридаги ЭХМларни АСВТ) М турдаги ЭХМлар билан улашга хизмат қилади.

Улагичлар орқали қурилмаларни улашнинг умумий кўриниши.

Бу ерда ВСМ - канал билан улашнинг тасвирлайдиган қурилма.

БСА - умумий номи абонент деб аталадиган ҳар қандай ташқи қурилма билан уловчи қурилма

УС - алоқа қурилмаси бўлиб, унинг асосий вазифаси бир турдаги улагичлардан иккинчи турдаги улагичга ўтиш имконини беради.

Ҳар қандай улагичларни, мослағичларни асосий вазифаси ЭХМ билан уланадиган объектларни, абонентларни ахборот шакли бўйича ўзаро мувофиқлаштиришдан иборатдир. Масалан, уланадиган объектлардан чиқадиган сигналлар турли-туман кўринишда бўлиши мумкин, чунончи, ток қийматини ўзгариши кўринишда ва бошқа формаларда бўлиши мумкин.

Иккинчи томондан, агар шу сигналлар импульс шаклида берилса, импульс параллел, кетма-кет кўринишда бўлиши мумкин.

Иккала ҳолда ҳам ҳар бир объектдан келаётган импульслар сони объектларнинг турига қараб турлича бўлиши мумкин. Бундан ташқари, объектдан келаётган импульслар электрик параметрлари билан ҳам бир-биридан фарқланади.

Ана шу фарқланувчи параметрлари ҳаммасини маълум бир қолабга, кўринишга келтириш керак бўлади. Ана шу ишларнинг ҳаммасини юқорида баён қилинган улагичлар бажаради.

Ягона ЭХМларда шартли "I" - 2,4 в га тенг. Шартли "0" учун амплитуда қиймати 0,4 в бўлган импульс қабул қилинган.

Эҳоларда ишлатиладиган турли-туман улагичларни асосий вазифаси ҳар хил кўринишдаги кириш сигналларини бир хил кўринишдаги кириш сигналга айлантириб беришдан ва ахборот чиқаришда эса бир хил кўринишдаги сигналларни абонент сигналларига айлантириб беришдан иборат.

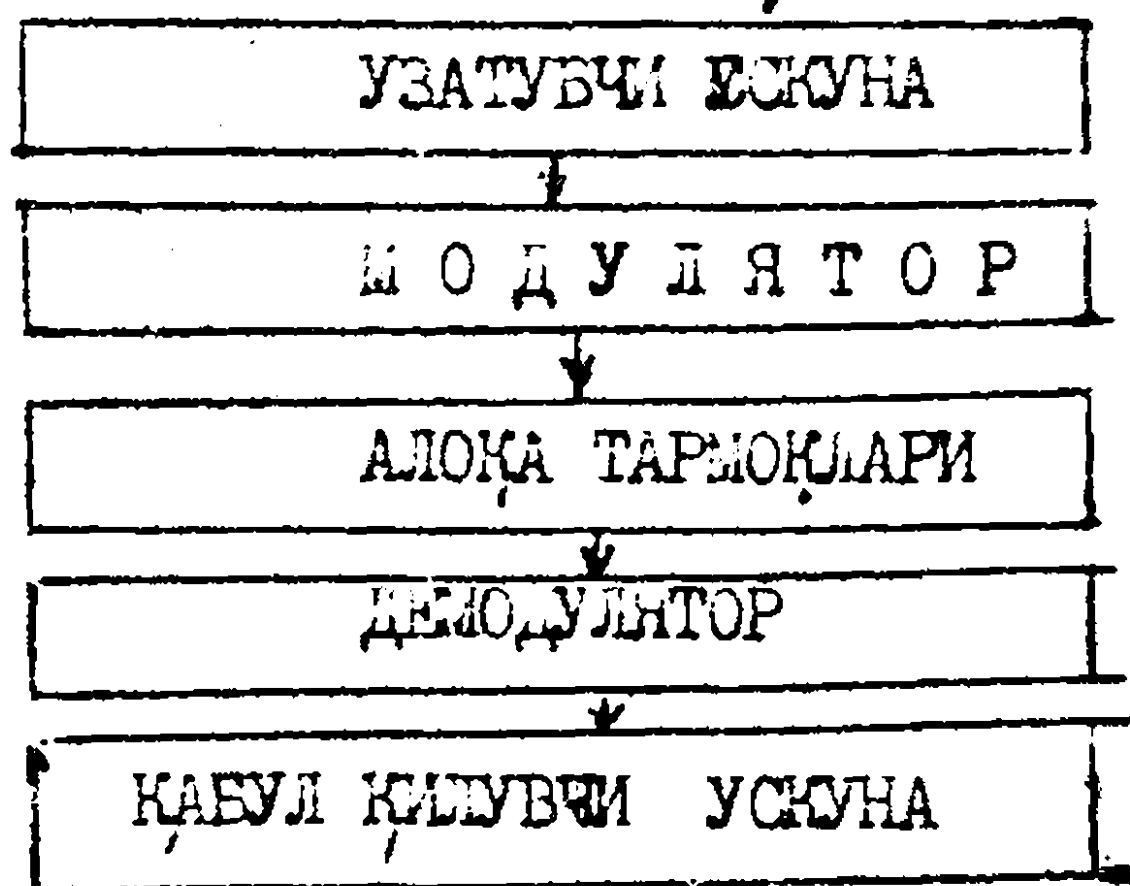
§ 5. АХБОРОТЛАРНИ УЗАТИШ УСКУНАЛАРИ (АҚД)

Ахборотларни узатиш ускуналари - АҚД - коммутаторли ва коммутаторсиз алоқа каналларини бир-бирига улаш билан дискрет ахборотни шу канал орқали узатиш ва қабул қилиш учун ишлатилади. АҚДлар одатда 2 қисмдан иборат бўлади:

- 1) Узатувчи қисми;
- 2) Қабул қилувчи қисм.

Узатувчи қисми ва қабул қилувчи қисмлар МОДУЛЯТОР - деб аталувчи қурилма билан бирга системанинг ҳар икки томонига алоҳида ўрнатилади.

АҚД нинг умумий тuzилиши қуйидагича:

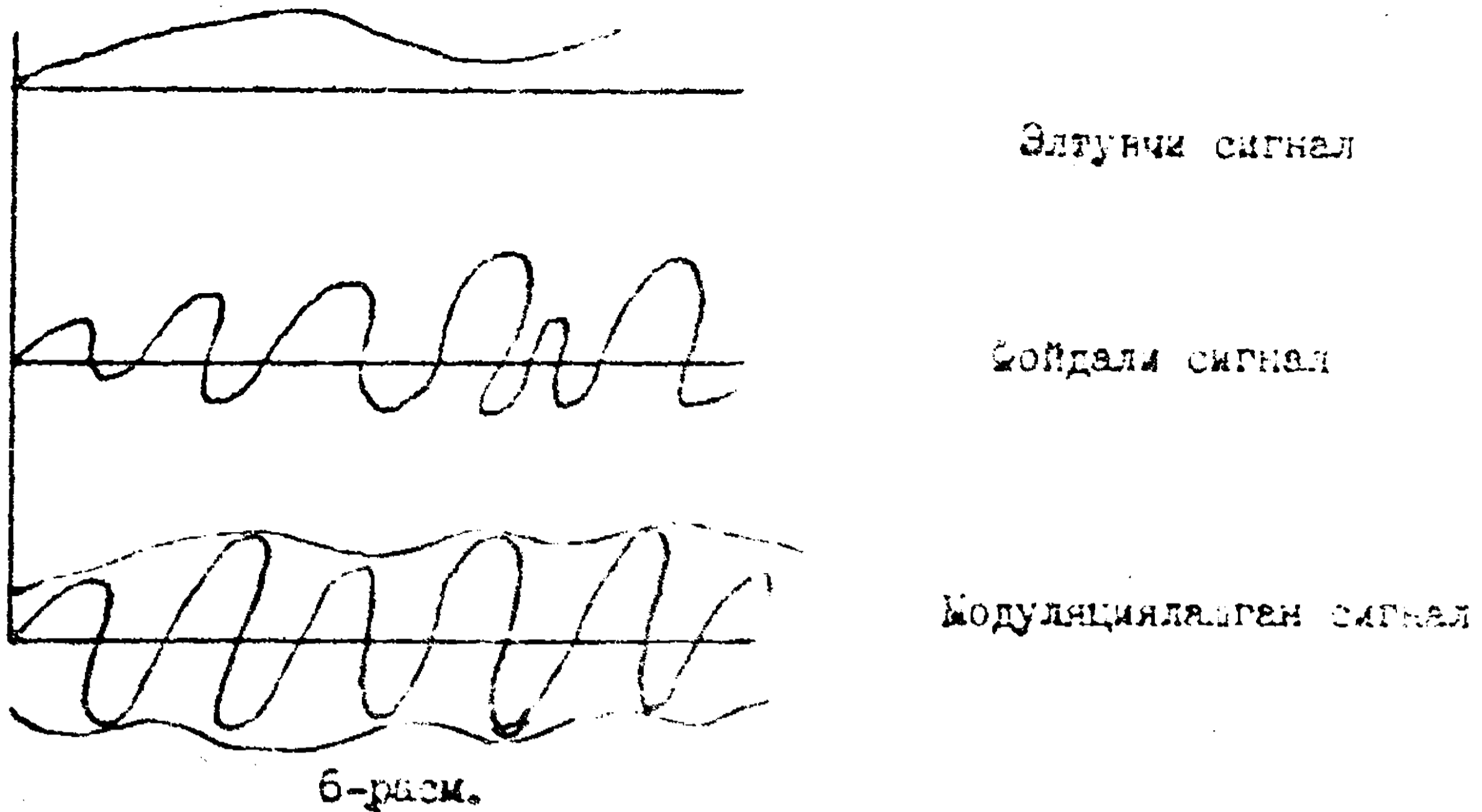

5 расм

Бу ерда модулятор деб узатилаётган ахборотларни ҳар қандай ташқи таъсирга чидамли қилиб, ўзгармайдиган қилиб узатадиган қурилмага айтилади.

Бунда узатиладиган сигнал фойдали сигнал деб аталади. Фойдали сигналнинг ўзгаринсиз ва масофаларга узатиш учун уни бошқа бир сигнал билан аралаштирилади. Аралаштирилган сигнални этувчи сигнал дейилади. Одатда элтувчи сигналнинг частотаси фойдали

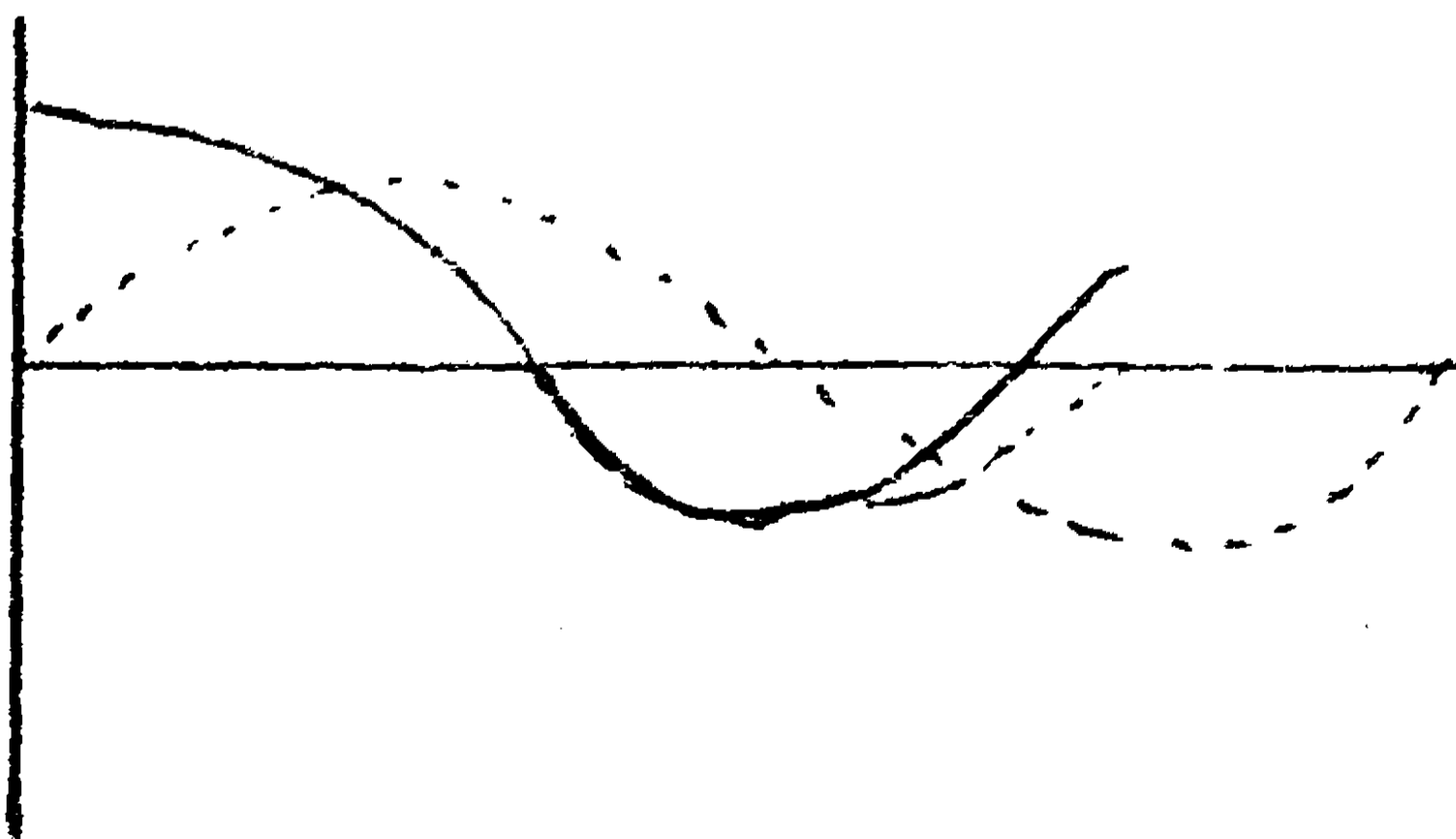
сигналнинг частотасидан бир неча ўнлаб, ёзлаб марта кичик бўлади.

Фойдали ва элтувчи сигналларни бир-бирига ўзаро аралаштиришга модуляциялаш дейилади. Модуляциялаш жараёнини амалга оширувчи қурилма - модулятор дейилади. Қабул пунктларидан келаятган модуляциялаштирилган сигнални 2 қисмга, фойдали ва элтувчи сигналларга қайтадан ажратиб жараёни-демоуляция - дейилади. Бундай процессларни амалга оширадиган қурилмалар - ДЕМОДУЛЯТОРЛАР дейилади. Ҳозирги пайтда сигналларни модуляциялаштиришнинг жуда кўп турлари маълум. Биз шулар ичидан энг кенг тарқалганлари билан танишиб чиқамиз.

МОДУЛЯЦИЯ ТУРЛАРИ

I. Фаза амплитудли модуляция - "Ф.А.М"

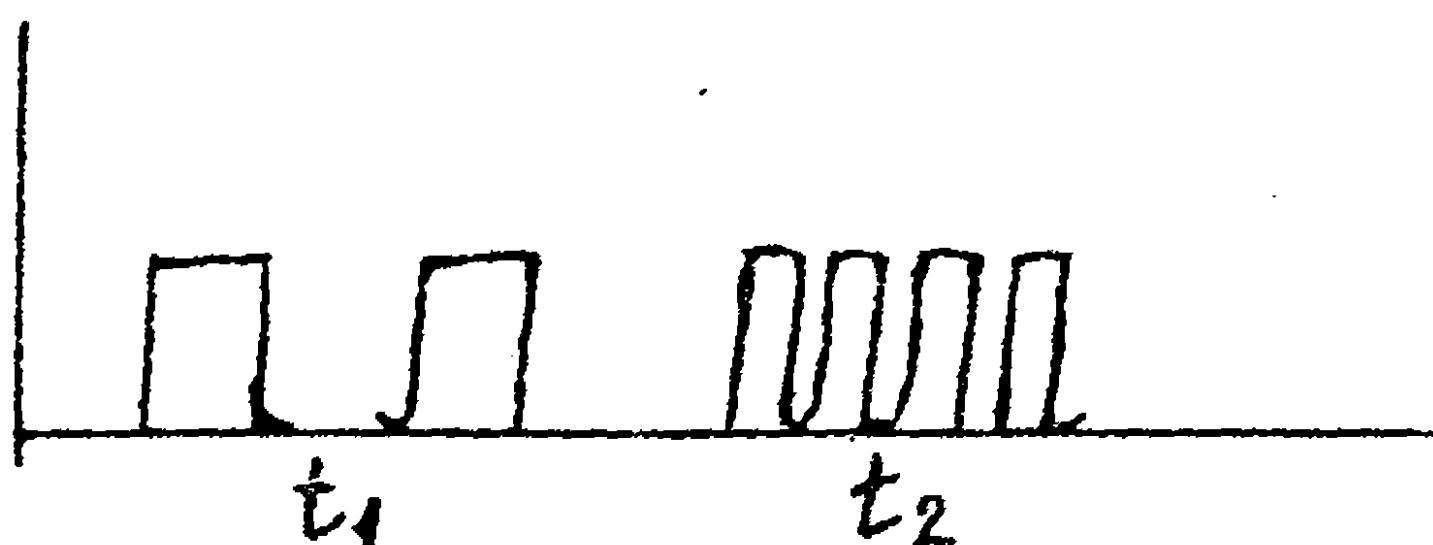

Бу турдаги модуляцияда фойдали сигнал ва элтувчи

сигнал бир-биридаг

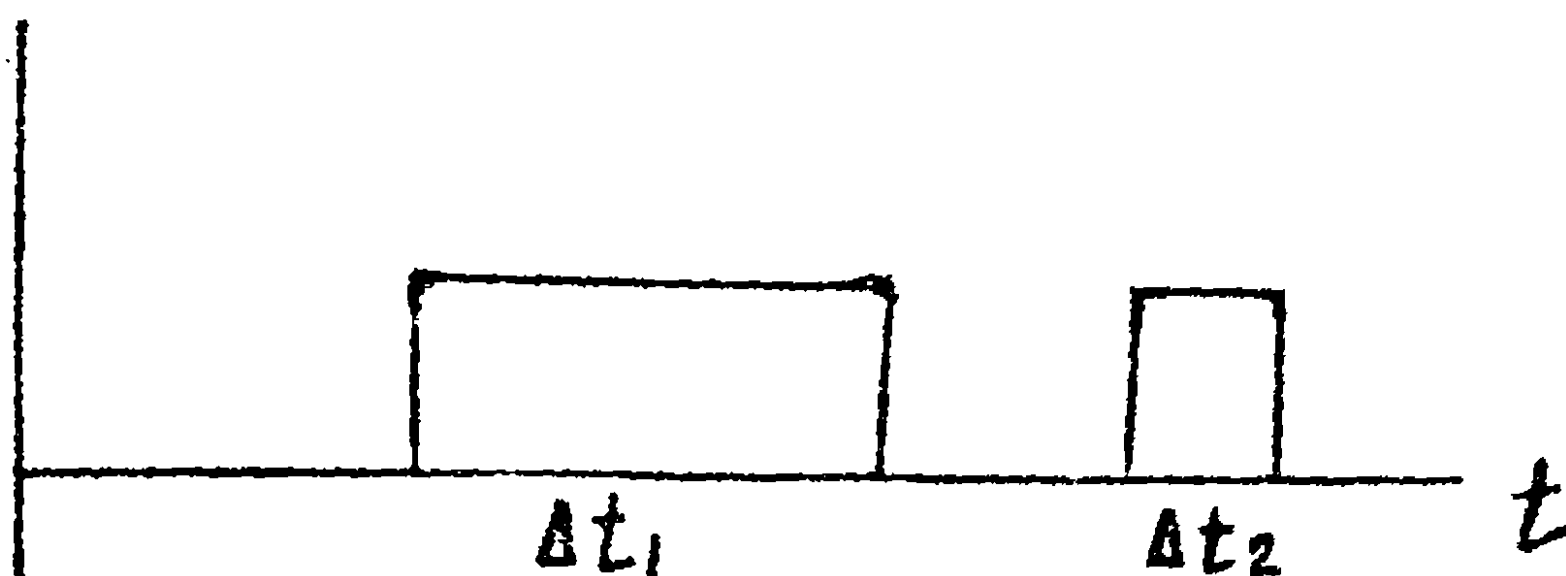
сигнал бир-биридан маълум бир фаза силжишига фарқ қилади.

2. Кенглик - импульсли модуляция "К И М"

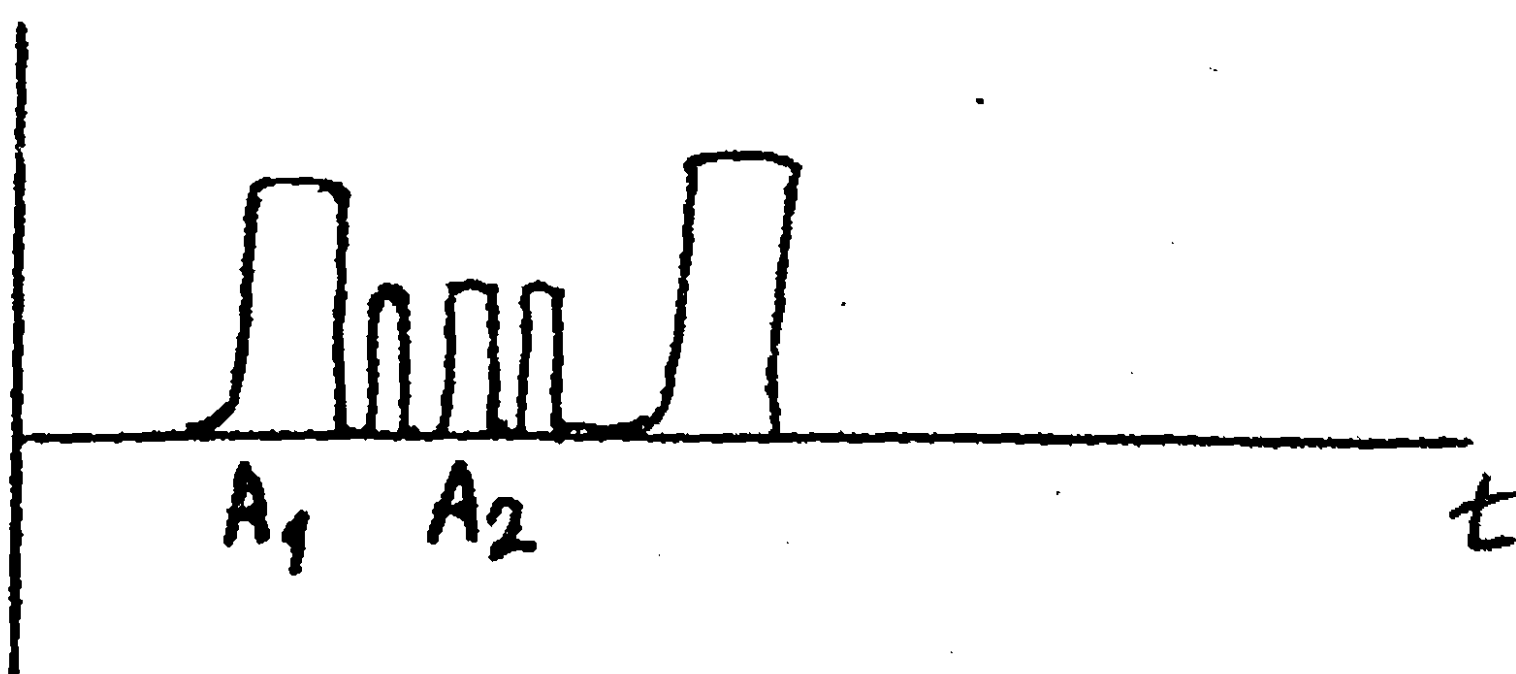
Бу ерда шартли равишда кенг импульслар "1" деб қабул қилинади, тор импульслар эса "0" деб қабул қилинади.

3. Частота - импульсли модуляция "Ч.И.М"

Бунда юқори частотали сигнал шартли равишда "1" деб, паст частотали сигнал эса "0" деб қабул қилинади.

4. Амплитуда - импульсли модуляциялаш. Бундай модуляциялашда усулда катта амплитудали сигнал шартли равишда "1" деб, кичик амплитудали сигнал эса "0" деб қабул қилинади. Одатда шартли "1" сигналнинг амплитудаси "0" сигналнинг амплитудасидан 3 ва ундан ортиқ марта катта бўлади.

Бунда модуляциялашда ташқи таъсир натижасида фойдали импульснинг $1/3$ қисми йўқолиб кетса, ҳам, шартли "1" импульси "0"дан катталигини сақлаб қолади. Ҳозирги даврда сигналларни бир жойдан иккинчи жойга узатиш учун АПД-1, АПД-3, АПД-2, АПД-4, АПД-3,

АПД-4М ва АПД-10 гача бўлган узатиш қурилмалари ишлатилади. АПДларни яна бошқача номи Модемлар деб ҳам ёритилади, бунинг маъноси: модулятор ва демодулятор сўзини қисқартириб биллатиришдан ҳосил бўлган. Ягона системага кىрувчи модемлар 3 зил турда бўлади:

1. Паст тезликдаги модемлар.

МОДЕМ - 200; АП-1, АП-2 ва АП-70 лар билан алоқа қилиш учун қулланилади.

2. Ўрта тезликдаги модемлар:

МОДЕМ - 1200; МОДЕМ - 2400; МОДЕМ - 4800;

Юкори тезликдаги модемлар:

МОДЕМ - 48000

Бу тур модемлар ЭХМлар орасида алоқа ўрнатиш учун ишлатилади. Ҳозирги даврда ягона системадаги ЭХМларда қулланадиган АПДларнинг турлари ва техник характеристикалари қуйидаги жадвалда берилган.

АХБОРОТ УЗАТИШ АППАРАТЛАРИ

Курилма	Шифр	Характеристика
1	2	3
УПС сигнал ҳосил қилиш қурилмаси	БС - 8030	Ахборот узатишни максимал тезлиги - 200 бод 2 симметрияли ва симметриясиз ўзқазғичли занжирлар орқали ахборотни қабул қилиш ва уни узатишнинг таъминлайди. Ахборот узатишни максимал тезлиги - 200 бит/с
МОДЕМ - 200	БС - 8001	Частотали модуляцияли АП-1, АП-2, АП-70 лар билан алоқа қилиш учун ишлатилади.

1	2	3
МОДЕМ-2200	ЕС -8005	Ахборот узатиши максимал тезлиги 600, 1200, 2400 бит/с АП-3 билан алоқа қилиш учун ишлатилади. Частотали модуляцияли.
МОДЕМ - 2040	ЕС -8010	Ахборот узатиш максимал тезлиги 600, 1200, 2400 бит/с фазали модуляцияли АП-51, АП-53 ва ЭХ1 билан алоқа қилиш учун ишлатилади.
МОДЕМ - 4800	ЕС -8015	Ахборот узатиш максимал тезлиги 2400 ва 4800 бит/с фазали модуловчи: машиналар орасида алоқа қилиш учун ишлатилади.
МОДЕМ - 48000	ЕС-8019	Ахборот узатиш максимал тезлиги - 48000 бит/с амплитудали модуляцияли
УЗО - 120	ЕС-8112	Савол-жавоб режимида ишлатилган қурилмалар. Ахборот узатиш тезлиги - 200, 600, 1200, 2400 ва 4800 бит/с,
УЗО - 4800	ЕС - 8135	Ахборот узатиш тезлиги 50-4800 бит/с
УЗО-48000	ЕС-8140	Ахборот узатиш тезлиги - 48000 бит/с
Телефон чиқариш қурилмаси	ЕС - 8061	Телефон - коммутаторли каналлар учун ишлатилади.

Ҳар хил моддалар узатиш ва қабул қилиш қурилмасидан иборат. Умумий ҳолда узатиш қисмига қуйидагилар қиради:

- тўғри алоқа узатиш каналлари;
- қайта алоқа қабул қилувчи каналлар;
- алоқа каналлари сигнали сифатини текширувчи детектор;
- фильтр блоклари;

- физикли блок;
- бошқариш блоклари;

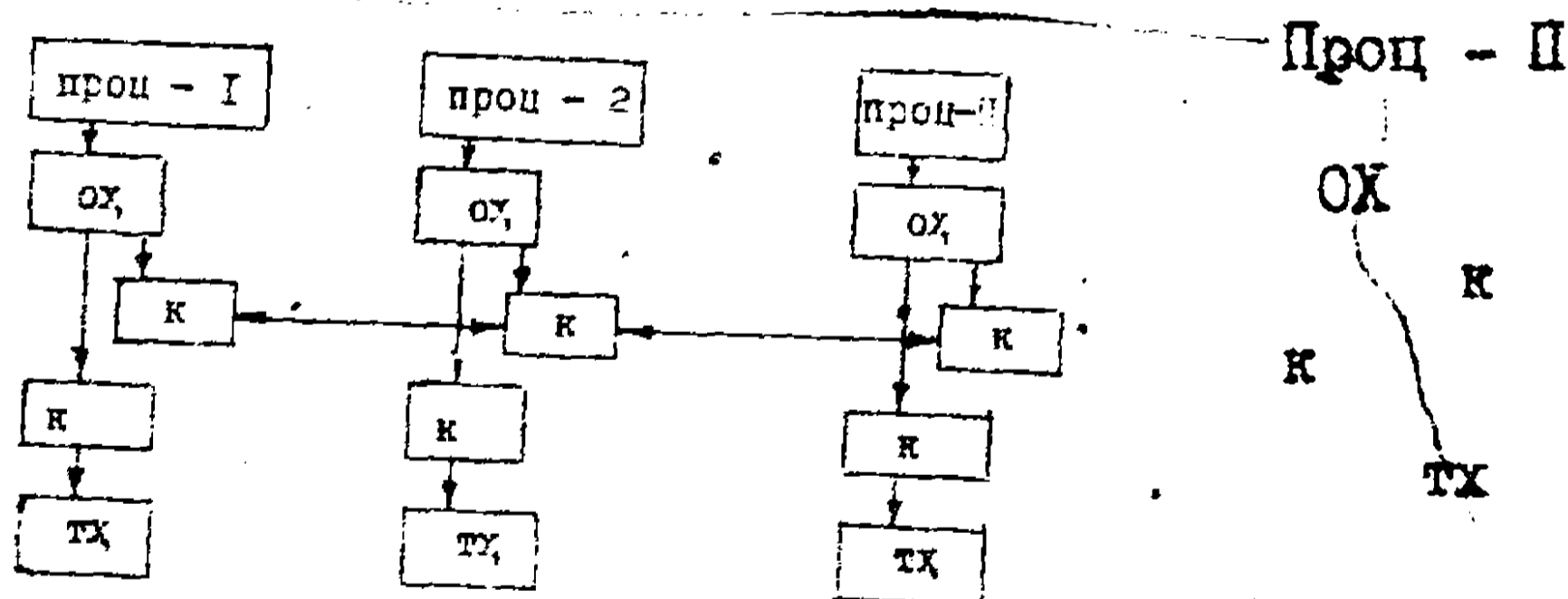
КАБУЛ ҚИЛИШ ҚИСМИГА ҚУЙИДАГИЛАР КИРАДИ

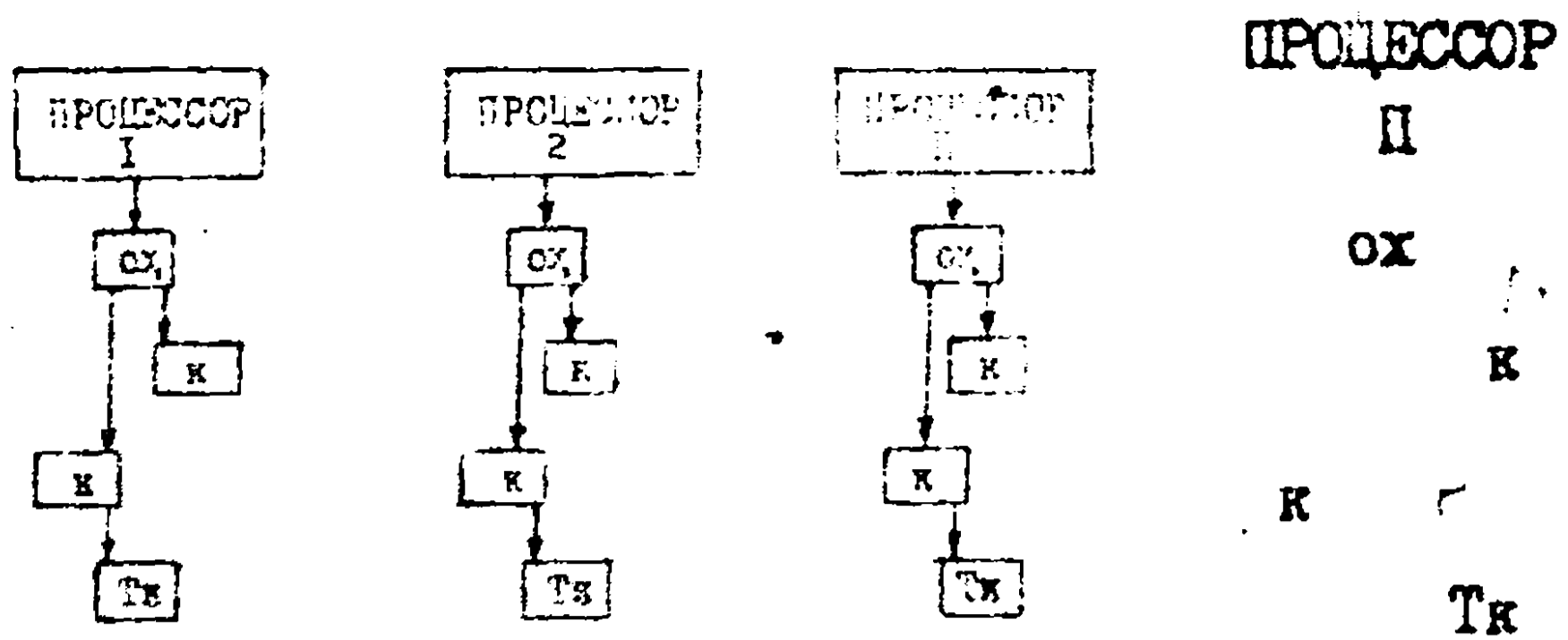
- тўғри алоқа бўйича қабул қилувчи каналлар;
- тўғри алоқа канали сиввали сифатини текширувчи детектор;
- тесқари алоқа бўйича узатиш канали;
- фальтр блоклари;
- физикли блок;
- бошқариш блоқи.

§ 6. КҮП ПРОЦЕССОРЛИ ХИСОБЛАШ СИСТЕМАЛАРИ

Кўп процессорли ҳисоблаш системалари бир типли ёки бир типли бўлмаган ва бошқа қурилмаларнинг бир-бири билан келишиб ишлайдиган уюмасини ташкил қилади, ундан ташқари программали ҳисоблаш системасини таъминлайди, дастлабки ахборотни автоматлаштирилган тарзда қабул қилишни таъминлайди, унинг қайта ишлангани ва натижаларини тартибли равишда ўз абонеларига етказиб беришни таъминлайди.

Ҳисоблаш системаларини тузишда ҳар бир ЭЎИни бутунлигича ҳисоблаш системаси структурасига киритгандан уни фақат процессордан фойдаланиш иқтисодий томондан кўпроқ фойда келтиради.

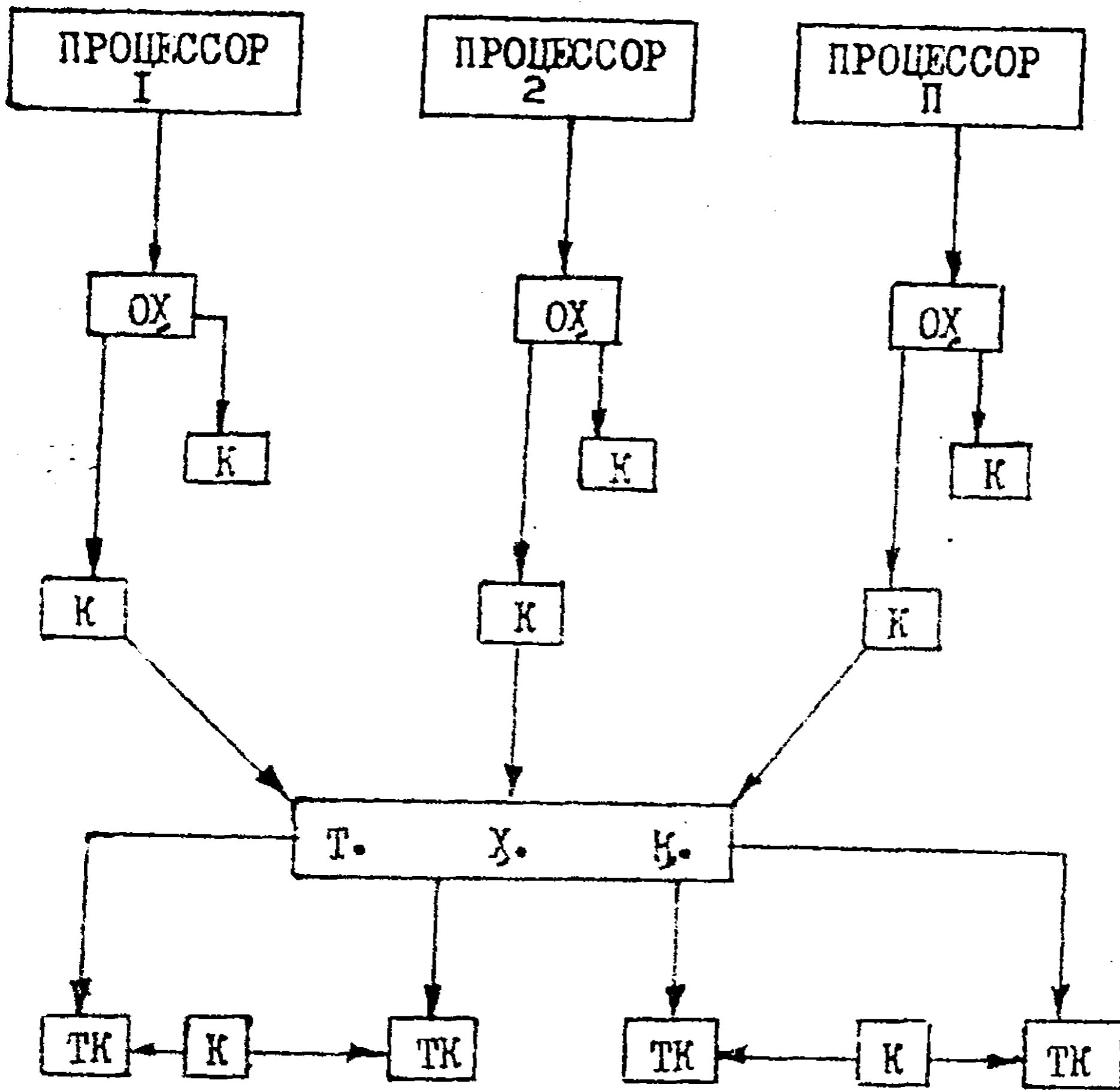
а) Шустақил ташқи қуралмалар ҳисоблаш структураси.

Кўп процессорли ҳисоблаш системаси

Кўп процессорли ҳисоблаш системасида битта марказлаштирилган киритиш ва битта марказлаштирилган чиқариш қуралмалари бўлади.

Кўп процессорли системаларда ҳам ҳисоблаш системаси ишини тартибга солишда ташқи қилувчи процессорлардан биттаси директор ролини ўйнайди ва у ҳисоблаш системаси фаолиятини бошқариб туради. Системага кирувчи процессорлардан ўзаро биринчи катор коммутаторлар билан боғлиқ бўлади.

Бу ерда процессорлардан биттаси, масалан, биринчи процессор директор ролини ўйнайди. Шу сабабли бу процессор ҳисоблаш системасига кириб келгётган ҳар қандай масалани процессорлар ўртасида ўзаро тақсимлайди. Битта процессорли ўз оператив хотира қурилмаси ва коммутатор орқали оператив хотира қурилмасига мурожаат қила олингани уюштирилади ёки ишланган масалани жавобини коммутатор орқали ташқи қурилмага узатади.

б/Умумий ташки хотира курилмасига эга бўлган ҳисоблаш

системаси структураси.

Бу ерда - ОХ - оператив хотира

К - коммутатор

ТК - ташки курилма

ТХК - ташки хотира курилмаси

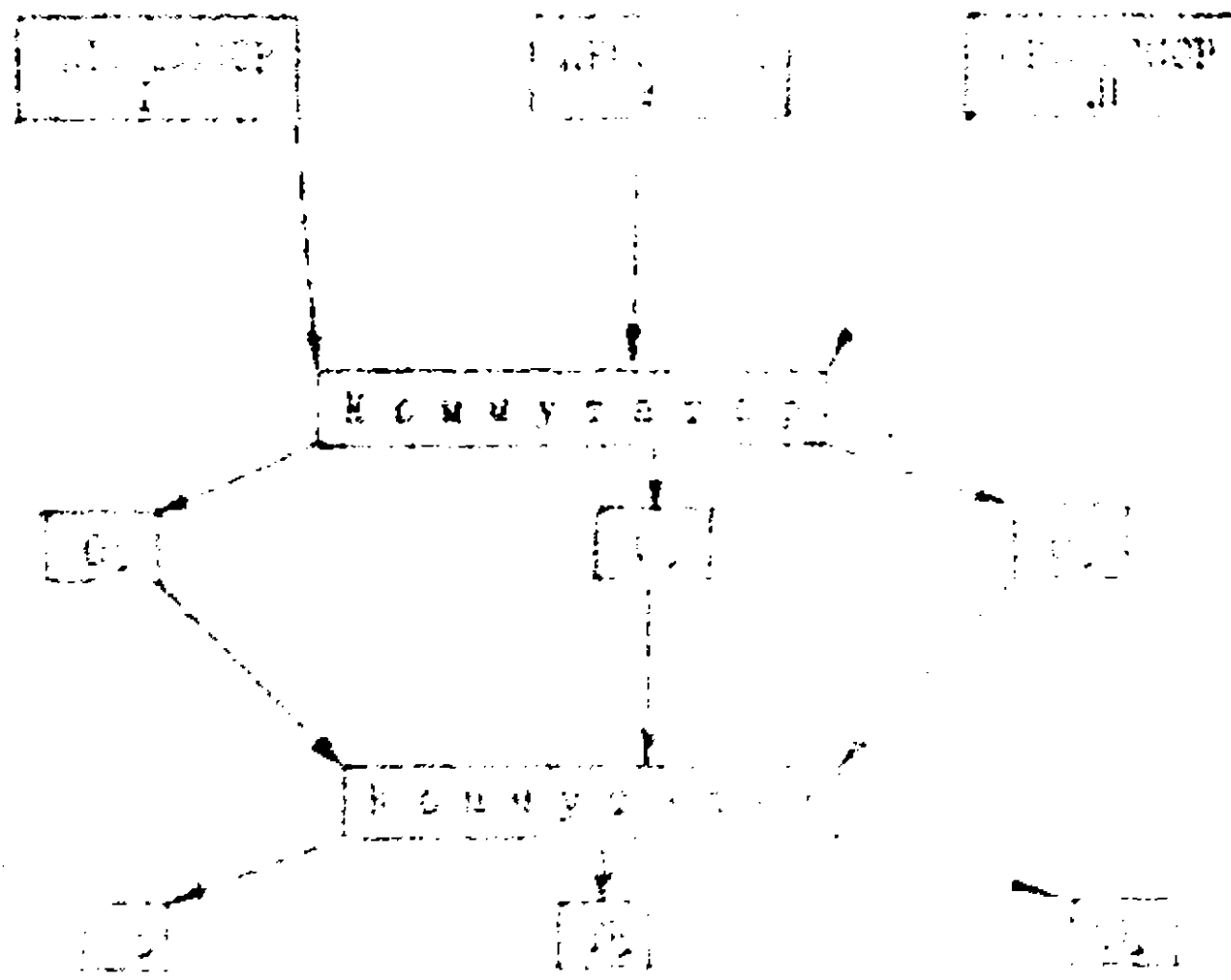

Рис. 1. Структуралы хисоблаш системаларындагы абонентлар билан тўғридан-тўғри диалог килиш режимида ёки берилган ахборотни йиғиш, туплаш режимида купрок ишлатилади.

диалог килиш режимида.

с) Абонентлар телефон АТС и принципи бўйича уланувчи хисоблаш системасининг структураси.

Бундай структурали хисоблаш системалари абонентлар билан тўғридан-тўғри диалог килиш режимида ёки берилган ахборотни йиғиш, туплаш режимида купрок ишлатилади.

ЭХдан ташқарида турган чиқариш - киритиш қурилмалари, график чизувчи қурилмалар, дисплей, телеграф, телетайп аппаратлари ва умуман, ЭХдан ташқарида жойлашган ҳар қандай қурилмалар ташқи қурилмалар составига кирани.

Бундай структурали хисоблаш системаларида иш процесси шундай ташкил қилинганки, унда ҳар бир абонент иккита коммутатор орқали системага кирувчи ҳар қандай процессорга уланиши мумкин. Бунинг учун абонент коммутатор орқали системага кирувчи - та оператив хотира қурилмасидан бўш турган қурилма орқали процессор билан уловчи коммутаторга ўтади, ундан сўнг қайси процессор бўш бўлса, уша процессорда ўз масаласини ишлаб олади.

КУП ПРОЦЕССОРЛИ ХИСОБЛАШ СИСТЕМАЛАРИНИНГ БЎЛАК

ТАЛАБЛАР

Куп процессорли системаларни тузишга ва уларни ишга туширишда қуйидаги асосий мақсадларни ҳисобга олиш керак:

1. Процессорлар бир-бирининг функциялари қилатгани ўзгаришсиз бўлиши керак. Операцион системанинг SUPERVISOR процессорларга оид масалаларни тақдим қилишда процессорларнинг ҳар қандай мақсадларда иш олишини ва уларнинг имкониятларини ҳисобга олиш керак.

2. Система мультипрограммага борлик бўлмаган ишчи процессорларни (ёки программалар пакети) амалга оширишни таъминлаши керак.

3. Процессорларнинг локал баттави ишлагани давом эттириётгани бўлса, система шу вақтгача иш қобилиятида бўлиши керак. Бу ушундай талаблардан қуйидаги нисбий талаблар келиб чиқади.

I. SUPERVISOR доимо барча процессорлар билан боғланган бўлиши керак: ҳар қолда у қандайдир битта процессор билан ёки процессорлар группаси билангина боғланган бўлиши керак эмас;

II. Ҳар бир процессор ҳар қандай каналдан кириш - чиқиш операцияларини бошлаш қобилиятига эга бўлиши керак;

III. Ҳар бир процессорда ҳар қандай узиллишга қарши реакциялар қўйилган бўлиши керак: процессорларнинг ичида ҳосил бўладиган узиллишлар одатда шу процессорларнинг ўзи билан ушлаб чиқилади;

IV. Ишчи программалар шундай тузилган бўлиши керакки, уларнинг тўғри ишланиши қандай ва нечта процессорнинг бу программани бақаришига борлик бўлиши керак эмас.

4. Система шундай қурилиши керакки, иккита ва ундан ортиқ процессорлар бир вақтнинг ўзида ҳар хил берилган группаларнинг фойдаланиш, ушбу командалар кўп-кўпчилигини бажара олиши керак. Бундай зарурият катта массив ахборотларни ёки бошлангич маълумотларни ишлаб чиқишда турилади.

5. Ҳисоблаш системасининг оператив хотирада бир нечта процессорлар бир вақтнинг ўзида битта ягона катталиқни ўзгартариши керак эмас. Бунинг учун процессорларни танланган хотира ячейкаларига қаратилган вақтинчалик ҳимоя қилиш воситаси кўзда тутилади.

6. Системада ўта зарурий программаларни тез ишлаб чиқиш амалга ошириши керак.

7. СУПЕРВИЗОР доимо ҳимояланган бўлиши керак, яъни вақтнинг хоҳлаган momentiда фақат битта процессор уни бажариши мумкин.

КЎП ПРОЦЕССОРЛИ ХИСОБЛАШ СИСТЕМАЛАРИНИНГ ОПЕРАЦИОН СИСТЕМАЛАРИ

Кўп процессорли ҳисоблаш системасини эффектив ишлаши учун принцип жиҳатдан такомиллашган программали таъминот керак.

Кўп процессорли ҳисоблаш системасининг операцион системаси кўп жиҳатдан мультипрограммали бир процессорли ҳисоблаш системасининг операцион системасига ўхшаш, бироқ қондага биноан асосий компонентлар структура жиҳатидан ва функция жиҳатидан мураккаброк бўлади.

Ҳозирги замон кўп процессорли операцион системалар ўзининг ташкил топишига ва ишлаш усулига кўра уч типга бўлинади.

1) Марказлашган типдаги системалар ёки бошқача айтганда, "бошқарувчи-эрғатувчи" типдаги кўп процессорли операцион системалар;

2) Ҳар бир процессорда масалаларни бўлинган ҳолда ишловчи системалар;

3) Симметрик кўп процессорли операцион системалар ёки барча процессорлардаги бир жинсли қайта ишлаб чиқарувчи системалар

Марказлаштирилган типдаги системалар ўзининг таркибида албатта битта бошқарувчи процессор ва битта ёки бир нечта бошқарилувчи процессорларни ўз ичига олади. Бошқарувчи процессор СУПЕРВИЗОР функцияларини амалга оширади, яъни кўп процессорли операцион система программаларни бажаради, фақат шу ҳолда бошқа-

рувчи процессор ўзининг СУПЕРВИЗОР функцияларини етарлича бөлариб, процессорларга ўз вақтида янги масалаларни юқларанда марказлаштирилган типдаги системанинг эффе́ктивлиги юқори бўлиши мумкин.

Марказлаштирилган типдаги системалар ўзининг содда генератли ва программали, кичиклиги ва ишончимзалиги билан характерланади, чунки бошланғич процессорнинг ичдан чиқиши бутун системанинг иқобилиятини йуқотмишига олиб келади.

Симметрик системаларда хотира, кирми-чиқиш каналлари муҳимроқ, оператив системанинг модули, системали таблицалар, маълумотлар тўплами барча процессорлар билан бирга ишлатилади.

Симметрик система кўп процессорли оператив системанинг бошқа типларига қараганда анча эффе́ктив хусусиятларга эга.

Симметрик системаларнинг кўп процессорли оператив системаларига нисбатан ишончилиги шундаки, унда ягона эффе́ктив резервация усули амалга оширилади.

Асосий бош функцияларидан бири- бу ишчи ресурсларни бошқариш ва уларни тақсимлашдир. Бу функция орқали баҳариланадиган асосий масалалар худди бир процессорлардаги каби бўлади. Булар хотирани тақсимлаш ва уни бошқариш, системани ишчи планлаштириш ва диспетчерлик функцияларидир.

I. СУПЕРВИЗОР доимо барча процессорлар билан боғланган бўлиши керак: ҳар ҳолда у қандайдир бикта процессор билан ёки процессорлар группаси билангина боғланган бўлиши керак эмас;

II. Ҳар бир процессор ҳар қандай каналдан кирми - чиқиш операцияларини бошлаш қобилиятига эга бўлиши керак;

III. Ҳар бир процессорда ҳар қандай узилмага қарши реакциялар қўйилган бўлиши керак. процессорларнинг ичда хосия бўладиган узилмалар одатда шу процессорларнинг ўзи билан ишлаб чиқилади;

IV. Ишчи программалар шундай тузилган бўлиши керакки, уларнинг тўғри ишланиши қандай ва нечта процессорларнинг бу программани баҳарлиши билан боғлиқ бўлиши керак эмас.

4. Система шундай қурилиши керакки, иккита ва ундан ортиқ процессорлар бир вақтнинг ўзида ҳар хил берилган группалардан фойдаланиб ўша командалар кетма-кетлигини бақара олиши керак. Бундай зарурият катта массив ахборотларни ёки бошланғич маълумотларни ишлаб чиқишда турлади.

5. Ҳисоблаш системасининг оператив хотирасида бир нечта процессорлар бир вақтнинг ўзида битта ягона катталиқни ўзгартириши керак эмас. Бунинг учун процессорларни танланган хотира ячейкаларига қаратилган вақтинчалик химоя қилиш воситаси кўзда тутилади.

6. Системада ўта зарурий програмаларни тез ишлаб чиқиш оширилиши керак.

7. SUPERVISOR докмо химояланган бўлиши керак, яъни вақтнинг ҳоҳлаган моментда фақат битта процессор уни бақариши мумкин.

II қисмда

- 2.3. Микропроцессорда хотирами ташкил қилиш
- 2.4. Микропроцессорнинг иш режими
- 2.5. Микропрограммали бошқариш
- 2.6. Микропроцессорларни қўллаш истиқболлари

УП-БОВ. Микро ЭХМларда программалаш асослари

1. Алгоритмик тил - БЕЙСИК хақида тушунча
2. Тўғридан - тўғри ҳисоб
3. Циклик ҳисоб
4. Массивлар билан ишлаш
5. Микро ЭХМларда масалалар ечиш намуналари

Кирин

I - БОБ. ЭМ арифметик асослари

1. Санок системалари
2. Рақамли машиналарда сонларнинг ифодаланishi
3. Машина хотирасига сонларни ёзиш
4. Манфий сонларнинг ифодаланishi
5. Математик мантикдан қисқача маълумот

II - БОБ. ЭМнинг мантикий асослари

1. Мантикий алгебранинг асосий қонунлари
2. Триггер, счетчик, регистр, сумматорларнинг тузилиши ва ишлаш принципи
 - 2.1. Триггерлар
 - 2.2. Счетчиклар
 - 2.3. Регистрлар
 - 2.3.1. Параллел ишлайдиган регистрлар
 - 2.3.2. Силжитувчи регистр
 - 2.3.3. Кетма-кет ва параллел равишда ишлайдиган регистрлар
 - 2.4. Сумматор
 - 2.5. Дешифраторлар

III - БОБ. ЭМларнинг элемент базаси

1. Интеграл схемалар
2. Дискрет элемент асосида ясалган микросхемалар

IV - БОБ. Электрон ҳисоблаш машиналарнинг архитектураси

1. ЭМларни архитектураси асосий тушунчаси
2. ЭМларнинг математик тасвироти
3. ЭМда ахборотни ишлаб чиқариш қараёни
4. Дискрет ахборотни алоқа каналлари бўйича узатиш
5. Ахборотни узатиш ускуналари /АЦД/
6. Кўп процессорли ҳисоблаш системалари

Из книг
доц. Расулева Д. М.